

EEN GROTE TOUR

**Hendrick Jordens in Engeland, Frankrijk,
Zwitserland en Duitsland
1684 - 1685**

M.L. Hansen (ed.)

EEN GROTE TOUR

**Hendrick Jordens in Engeland, Frankrijk, Zwitserland en Duitsland
1684 - 1685**

Inhoudsopgave

Inleiding	7
Kaarten	10
Journal	13
Literatuur	51
Index	53

Inleiding

*‘Foreign travel is knowledge to a wise man, and foppery to a fool’.*¹

Als afronding van een academische studie was het voor zeventiende- en achttiende-eeuwse jonge heren uit welgestelde kringen niet ongebruikelijk een buitenlandse reis te maken – een ‘Groote Tour’ of ‘Grand Tour’ genoemd. Het was geen vaderlands fenomeen maar een gewoonte van heel mannelijk, jong en welvarend Europa. De term ‘Grand Tour’ verscheen in 1670 voor de eerste keer in druk.²

Het doel van de grote tour was ondermeer om de blik van de komende generatie bestuurders en notabelen te verruimen voordat carrière en huwelijk het onmogelijk maakten voor enige maanden in het buitenland rond te zwerven. Volgens de Leidse professor Justus Lipsius (1547-1606) was verrijking van inzicht en kennis het intellectuele doel van het reizen.³ Het onderwijs in Franse leefgewoonten en galante omgangsvormen moest de jongens vormen tot gepolijste heren.

De educatieve tour kende enige variaties. Een kleine tour leidde naar Parijs en het Loire-gebied. Bij een grotere tour werden meer streken van Frankrijk bezocht, vooral de Provence met haar Romeinse restanten was in trek. De gyro naar Italië kwam minder vaak voor, ook daar waren opgravingen en ruïnes de belangrijkste toeristische trekpleisters. Zwitserland, met name Genève, werd wel bezocht, maar bergbeklimmen en een bezoek aan gletschers was nog niet in de mode. De Duitse landen trokken slechts weinig reizigers maar in het laatste kwart van de zeventiende eeuw scheen men de mening over met name het Duitse Rijnland gunstiger te worden. Een enkeling stak de Noordzee over, en nam Engeland in de grote tour op. Het bezoek beperkte zich meestal tot de streek rondom Londen. Spanje en Scandinavië werden hoogst zelden in een grote tour betrokken.⁴

Menig een bleef maanden op een en dezelfde plaats, hetzij om er een academische promotie te behalen of om de vaardigheid in de taal te verbeteren. De omgeving van Saumur stond bekend om het mooie Frans dat er gesproken werd. Voor Duits of Engels was geen belangstelling. De jongens volgden lessen in bewegingsleer, spraak- en zanglessen, muziek- en danslessen, schermen, paardrijden en wat er nog meer nodig was om een ‘honnête homme’ te worden.

Afhankelijk van de wensen van de zoon en de beurs van de vader werd de reisroute in grote lijnen bepaald. Financieel bleef de reizende jeugd volledig van thuis afhankelijk, wat menig verschil van mening teweeg bracht tussen vader en zoon. De een vond de ander te zuinig, en de ander de een te kwistig. Sommige vaders vertrouwden zoonlief de zelfstandigheid nog niet toe en lieten hem onder begeleiding van een gouverneur, of van een ouder familielid, de reis maken.

Hendrick Jordens (1667-1715) kwam uit een patriciërs-familie. Zijn vader Joan Jordens was magistraat te Deventer, en Hendricks moeder Geertruid Steenbergen was een dochter van een Deventer magistraat. De zeventien-jarige Hendrick had zijn juridische bul gehaald en mocht voor

¹ Schreef Joseph Craddock (1742-1826) in zijn memoires, in Black: *The Grand Tour*, 301.

² Door Richard Lassels in zijn *Voyage of Italy*, in: Hibbert, *The Grand Tour*, 10.

³ Black, *The Grand Tour*, 7, 14-18; Frank-Van Westrienen, *De Groote Tour*, 37-48, 322-324.

⁴ Frank-Van Westrienen, *De Groote Tour*, 55, 262.

enige maanden op reis. Hendrick reisde in gezelschap van een neef van moederszijde, Antoni Eeckhout (1659-1727) uit Kampen. Hij was vijftientig jaar oud en net als Hendrick de zoon van een magistraat. Hendrick heeft de organisatie van de reis waarschijnlijk overgelaten aan zijn oudere neef. Hij schrijft vrijwel niet over geld, terwijl de zeventiende-eeuwse toerist veel klachten had over de kosten vantol en douane. En voor veel zaken zoals het vervoer, eten en logies, moest elke keer onderhandeld worden.

In de landstreken reisde men graag over het water, want de meest comfortabele manier van reizen was per schip. De mogelijkheden waren echter beperkt; in Frankrijk was de Seine eerst vanaf Parijs goed bevaarbaar. Op de Rhône voeren vanaf Roanne schepen naar het zuiden, maar niet terug. In Duitsland was op de Rijn scheepspassage. Geen wonder dat veel plaatsen die Jordens aandeed langs een rivier waren gelegen, bij de Theems, de Seine, de Loire, de Rhône en de Rijn. Jordens heeft ook vele kilometers te paard afgelegd en hij maakte gebruik van het openbaar vervoer: de diligence.

De meeste reizigers van en naar Engeland staken het Kanaal tussen Den Briel en Harwich, en tussen Dover en Calais over. Er bestond weliswaar een geregelde vaardienst maar het weer bepaalde de tijdsduur van de zeereis, en soms ook de haven van aankomst. In zijn journaal weidde Hendrick Jordens weinig woorden aan de middelen van vervoer, zoals hij ook het weer negeerde en slechts iets over zijn logies schreef als dat extreem sober was. Meestal overnachtte hij in hotels en pensions.

Voor de toerist waren ziekte en ongelukken niet onbekend. De slechte wegen veroorzaakten veel moeilijkheden en gebroken wagens waren een geregeld verschijnsel. De wolven rondom Abbeville waren een probleem en de struikrovers in het zuiden van Duitsland waren berucht. Als de mogelijkheid zich voordeed, sloten Jordens en zijn neef zich bij andere reizigers aan.

Van de reizende jongens werd verwacht dat zij onderweg een dagboek bijhielden of op z'n minst aantekeningen maakten, al of niet aangevuld met tekeningen en souvenirs, want weer thuis was het de bedoeling dat zij veel konden vertellen. Het verslag van Hendrick Jordens heeft geen literaire waarde, maar geeft daarentegen veel persoonlijke indrukken. In dezelfde periode dat de beide neven hun reis maakten, zwierven de Groninger Wicher Pott en de predikanten Joannes Vollenhove en Balthazar Bekker in dezelfde landen rond⁵, en een vergelijking met hun reisverslagen bevestigt eens te meer de persoonlijke beleving van Hendrick Jordens.

De meeste jeugdige reizigers liepen als voorbeeldige toeristen de bezienswaardigheden af, en Hendrick was geen uitzondering. Het hoogste, het duurste, het grootste; dat alles kon op onverdeelde bewondering rekenen. Monumenten uit steen haalden het niet bij schitterende edelstenen. Met groot genoegen bekeek men koningen, hertogen, en keurvorsten. Vooral het hof van Lodewijk XIV met alle ceremonies en protocol, was zeer in trek. De paleizen stonden open voor iedereen, de bezoekers bewogen zich vrijelijk door de gebouwen en de tuinen.

Hendrick Jordens kwam uit een protestants gezin en hoewel in de Republiek de scherpste tegenstelling tussen katholieken en protestanten wat afgesleten was, is het toch opmerkelijk hoe coulant Jordens de hem vreemde religies bekeek en hun bouwwerken en kostbaarheden bewonderde.

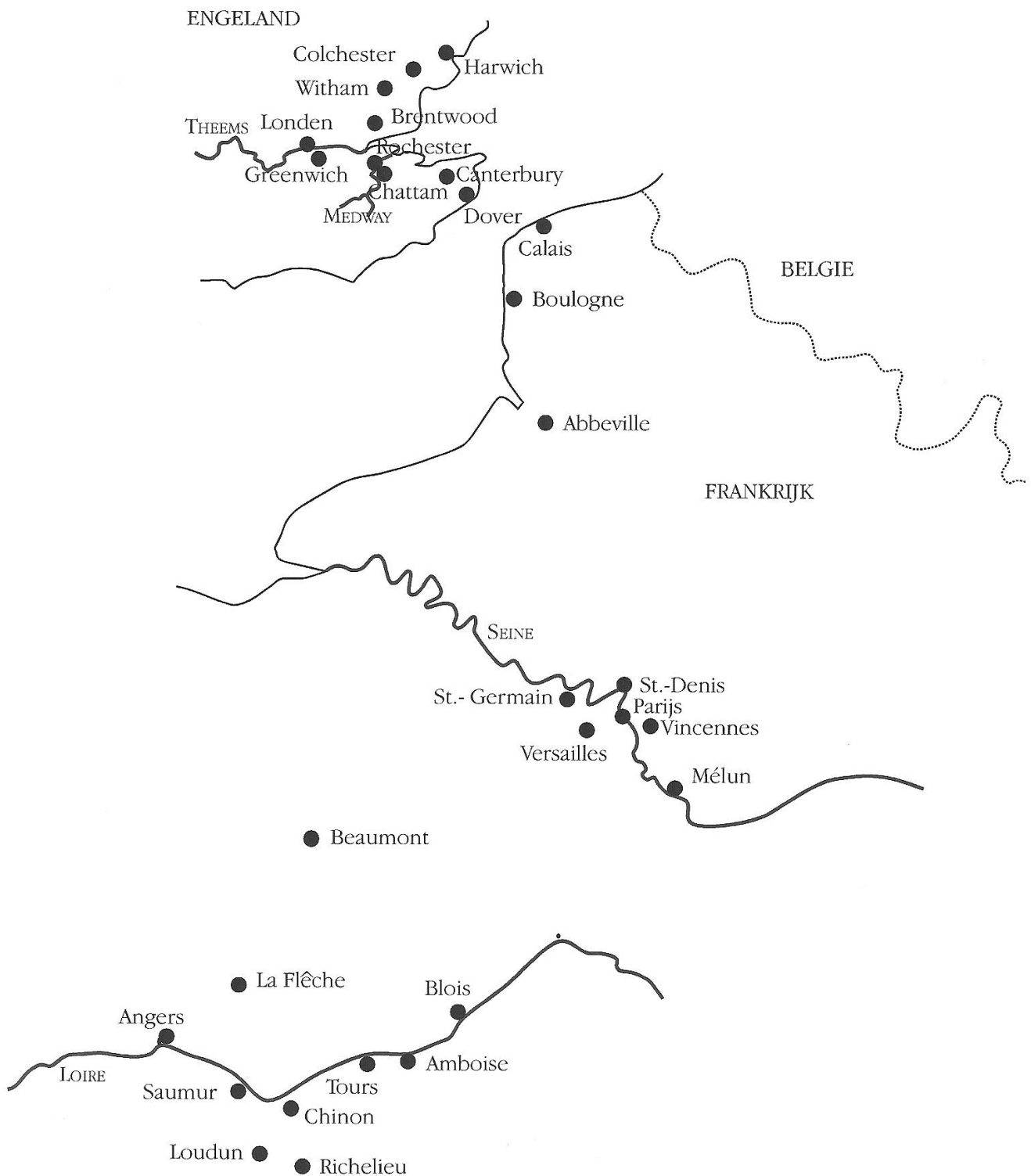
⁵ Dibbets, *Predikant en toerist*, 34, 51; Frank-Van Westrienen, *De Groote Tour*, passim.

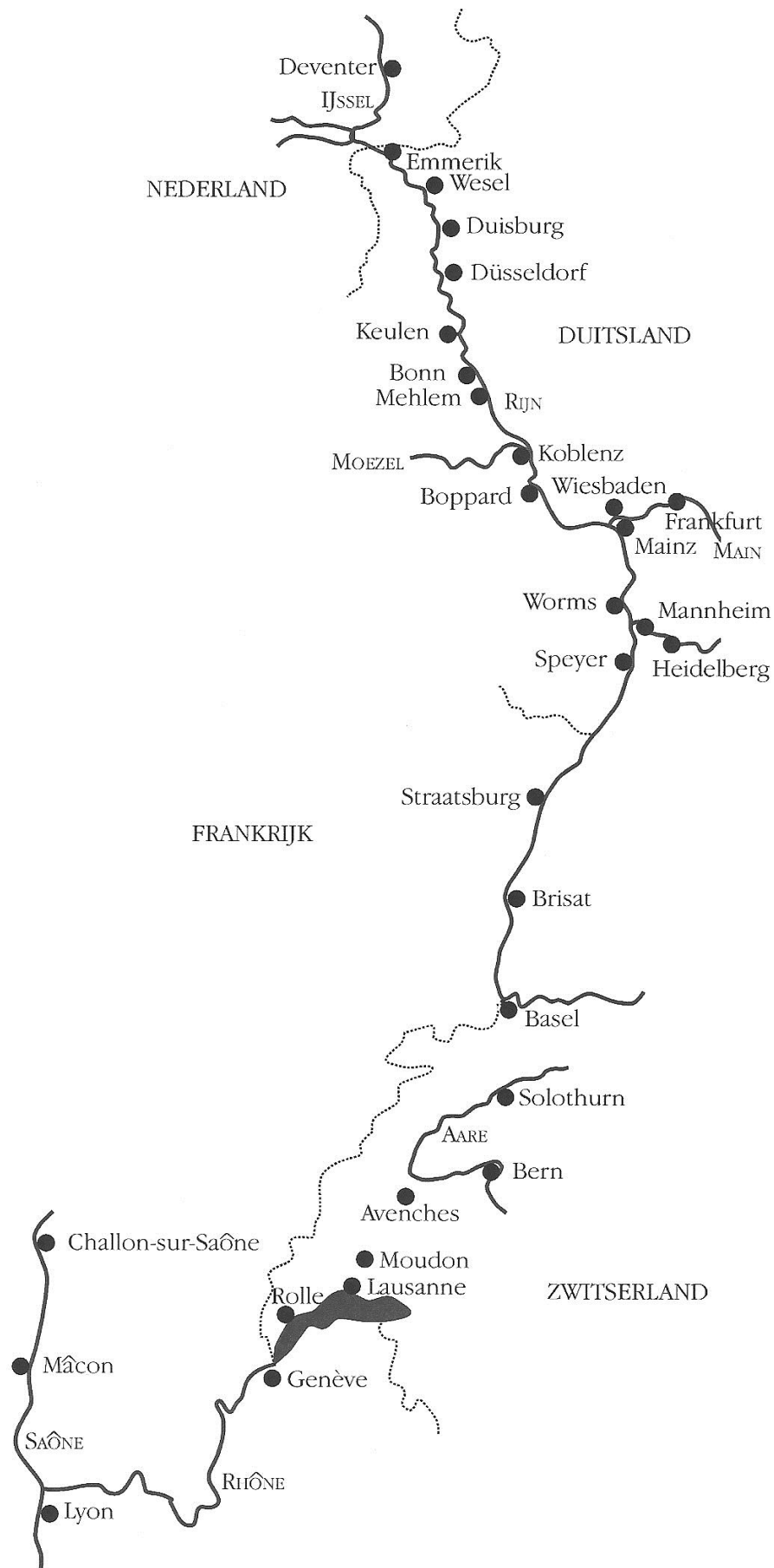
In Engeland kwam Hendrick Jordens in religieus getinte politieke spanningen terecht.

Karel II was een anglicaanse vorst en hij zou opgevolgd worden door zijn broer Jacobus II, die publiek een katholieke voorkeur had. In Frankrijk heerste Zonnekoning Lodewijk XIV, en was de katholieke godsdienst staatsgodsdienst. De protestantse hugenoten kenden een beperkte vrijheid van eredienst, maar in 1685 herriep Lodewijk XIV die vrijheid. Nadat de keurvorst van de Palts in 1685 zonder wettige opvolger overleed, (Hendrick was die dag in Heidelberg) eiste Lodewijk XIV het gebied op. In 1689 bezetten de Franse troepen de Palts en verwoestten veel van hetgeen Jordens had gezien.

Het verslag is na de reis geschreven op basis van aantekeningen. Het originele reisverslag en een typoscript bevinden zich in het Gemeente archief Deventer, Familiearchief Jordens, inv. nr. 27. De data die tussen haakjes staan, zijn in de marge van het typoscript vermeld.

Kaarten

Beschrijvinge van een reis gedaen met neef Antoni Eeckholt door Landen, Steden, dorpen nae beschreven. Ao 1684.

(Den 6 Octob[er]) Vrijdag ben ick nae genomen afscheit van de vrienden van Deventer op Campen gevaren, alwaer wij des s'maendags (*Octob[er]* 9) sloop gingen⁶ en met goet geselschap en plaisir des nagts voor Amsterdam quamen⁷, daer wij (*Octob[er]* 10) met het openen van den boom⁸ te lande traden, en aenstonts door verscheiden vrienden, die ons onse wisselbrieven⁹ en andere nootwendigheden¹⁰ hielpen versorgen, te maeltijt genodigt wierden, die wij oock ten deele bij quamen en helder onder een glaesien afscheit namen, 't welk den volgenden dagh (*Octob[er]* 11) noch duurde totdat wij door mijn vader en verscheiden andre vrienden tot aen de Goutsche schuit, die ten 8 uren afvaert, geleit wierden.

(*Octob[er]* 12) Quamen wij vroeg tot Gouda, daer wij nae weinig talmens op een waegen geraeckten, die ons ten tien uren tot Rotterdam voor "het schilt van Vranckrijck"¹¹ voerde, daer wij intraden, en na gedane maeltijt nae verdere gelegentheyt vernamen, en op den avont mijn-Heer Marienburgh¹² gingen besoecken die ons met een lekker glas wijn wel onthaelde en den volgenden middagh ter maeltijt versogt, dat wij bedanckten en ons ter herberge vervoegden om onse rust te nemen.

(*Octob[er]* 13) Nae ons met eenige proviandt van wijn en brandewijn versien te hebben, begaeven wij ons ten 10 uren in een schip op¹³ den Briel dat ons omtrent 2 uren aldaer bragte, en ons logijs in de herberge daer Dordrecht uithangt nemende, en onse magen wat versterckt hebbende, wierdt ons gebootschapt dat het paquet-boot¹⁴ omtrent het hooft¹⁵ was, alwaer wij terstont heen traden, en na dat het selve gelandet was de caiuit voor ons versogten¹⁶, die ons door den m[eeste]r van het selve

⁶ Vanuit Kampen vertrok een geregelde veerdienst naar Amsterdam.

⁷ De steden werden 's nachts gesloten voor in- en uitgaand verkeer.

⁸ Een sluitboom, een balk waarmee men de waterwegen tot de stad afsloot.

⁹ Wissels, om gedurende de reis geld op te kunnen nemen.

¹⁰ Stapels zakdoeken en een bijbel. En een voorzichtig man reisde niet zonder een welvoorzien mediceynkist, compleet met een vizel en een weegschaaltje. Weinig toeristen reisden zonder telescoop en pistool (Hibbert, *The Grand Tour*, 11, 19).

¹¹ Een gerenommeerde herberg aan de Spaansekade, 'daer m' om geld eet, als men 'theit'. Constantijn Huygens bezocht het etablissement in 1660, en Joannes Vollenhove was er in 1674 te gast, beiden op weg naar Engeland (Dibbets, *Predikant en toerist*, 58).

¹² Willem Marienburgh (1642-1694), lakenkoopman te Deventer in de Wolsack. Van 1663 tot 1689 gemeensman te Deventer voor de Polstraat en van 1689 tot 1694 burgemeester te Deventer (Kronenberg, 'Het Deventersch regeeringsgeslacht Marienburgh', 211).

¹³ Naar.

¹⁴ Een vaartuig van 40 à 50 ton, met een bemanning van zes koppen, dat vanaf 1668 in geregelde dienst tussen de Nederlandse kust en Harwich voer.

¹⁵ Havenhoofd; aanlegplaats. Het havenhoofd van Den Briel lag buiten de ommuring, in zee.

¹⁶ De overtocht per pakketboot kostte 2 dukaton, voor een kooi betaalde men 1 dukaton (ruim 3 gulden) extra (Frank-van Westrienen, *De Groote Tour*, 88).

oock wierdt toegesegt, waer over eenige Engelsche cooplieden eenigsins jalours waren; het vordere van dien en den volgenden dagh brogten wij door met het besien der fortificatien¹⁷, die wij grooter en beter bevonden als wij gedacht hadden.

(*Octob[er]* 14) Smiddags hadden wij den paquet m[eeste]r ter maeltijdt, om des te beter van hem gedient te worden, die wij oock tot sijn volkomen genoegen onthaelden, en des avonts met het ondergaen van de son scheep gaende geraeckten dien nagt door een stercke zuit weste wint omtrent halff weg in see, en de twee volgende dagen meest stil weder sijnde, kregen met den avont nog Engelandt in 't gesigte, en des snagts wederom een frisse coelte ontstaende uit het Zuiden, quamen met het opgaen van de son (*Octob[er]* 17) voor Harwich. In 't seilen bevonden wij de haven uitnemend wel gelegen tot een toevlugt van het nootlijdent vaertuich, aen beide canten soo door konst als natuur opgeciert, bestaende in hooge wel beplante bergen, en in een 5 bolwerckig casteel¹⁸, dat ter regter sijde gelijk Harwich ter slincker leidt, en wierden aenstonts door een chaloup¹⁹ te lant geset, en namen nevens eenige Engelsche cooplieden ons verblijf-plaets in de herberge van 't posthuis, waer van een ons versogt in Compagnie nae Londen te reisen, 't welk wij aen-namen en alsoo nevens nogh andre een coets met 4 bruine gebolsterde²⁰ hengsten huurden, daer wij nae onse ledige magen eerst met een weinigh wel toegemaecte²¹ roode wijn verquickt en daer na met een weinigh warm eten weder versterckt te hebben, intraden, en wierden tot onser aller verwondering wel haest tot "mennij threes"²² vervoert, alwaer ons valys, gelijk het te voren te Harwich was gedaen, wel scherp gevisiteert wierdt, of daer oock eenige waeren van Contrabande²³ in waeren, waer nae wij voortjoegen [en] in weinigh tijds binnen Colchester in de Herberge van 't Coninckshof [kwamen], daer wij, ter wijlen onse peerden een weinigh adem schepten als al 20 mijlen gelopen hebbende, haestelick [met] een vaetien oesters onse absente vrienden onder een glaesien gedagtigh sijnde benificeerden, ende voortslaende joegen nog S'avonts omtrent ten 8 uiren binnen Witheim²⁴ sijnde twaelf mijlen van Colchester en halff wegh van Harwich tot Londen, nemende onse rustplaets in den St. Joris met den draeck. (*Octob[er]* 18) S-morgens vroegh opgeseten voeren verbij Neuwhal²⁵ het grootste lanthuis van geheel Engelandt, den duc d'Albemarle²⁶ toebehorende, verders door Zimfort tot Breewood, dat onse pleister-plaets was, en waren tot vergenoeging in "'t witte hert" getracteert, van daer gereden door Rumfort tot Ilfort, alwaer wij die Engelsche Coopman voor sijn lanthuis afsetteden, sijnde een schoon groot en betimmert huis; wij vonden oock aen hem

¹⁷ De ommuring van Den Briel dateerde uit de veertiende eeuw, en werd in de zestiende eeuw door de Spanjaarden uitgebreid. De stad had vier poorten, alleen de poort aan de zeezijde had een bolwerk (Guicciardini, *Beschrijvinghe*, 245; Dibbets, *Predikant en toerist*, 60).

¹⁸ Niet nader getraceerd.

¹⁹ Een sloep.

²⁰ Paarden met een gekorte staart, ook kortstaart of bolstaart genoemd.

²¹ Goede; goed bereide.

²² Mogelijk een pleisterplaats 'Many trees'.

²³ Smokkelwaar; sluikgoederen.

²⁴ Witham.

²⁵ Waarschijnlijk 'Newhall'. Niet getraceerd.

²⁶ George Monk (1608-1670). Admiraal. Hij was de eerste hertog van Albemarle. Mogelijk ook zijn zoon Christopher (1653-1688) (Pepys, *Dagboek*, 167, 180, 225; Dibbets, *Predikant en toerist*, 98).

dat wij noch wel credijt hadden, want ons Engels gelt geconsumeert sijnde, presenteerde hij ons niet alleen gelt te wisselen, maer het selve ons te leenen, gelijk hij ons dan oock een stuck golts gaff, dat wij niet wilden hebben, zonder het hem tegens ducatus te verwisselen, en voor sijn huis nogmael afscheit genomen hebbende, voeren wij voort door Straetfort, Bow en Mylint, en geraeckten alsoo door een breeden dogh vuilen wegh, binnen Londen, nemende ons verblijfplaats bij mons[ieu]r Block²⁷ in de globe²⁸ in Strockmortens straet, zijnde de Duitse ordinaris, en alsoo het alreede laet was, gingen wij voort onse rust nemen.

(Oct[ober] 19) Deze morgen bragten wij meest door, met ons te verschonen, ons goet te verpacken, ende met schrijven, tot omtrent 12 uren, als wanneer wij op de beurs²⁹ gingen, om de H[ee]r Jan Martens Seking³⁰ op te soecken, die wij daer oock vonden, en ons met beleeftheit sijne dienst aanbod; Het geluckte ons voort daer de Heer Duircoop³¹ aen te treffen, die ons sijn dienst presenteerde en na gedane maeltijdt quam besoecken, en dien agtermiddag met ons voer, en een gedeelte van de stadt ons liet besien tot laet in den avont, wanneer wij samen in 't Coffyhuis³² gingen, en vandaer nae D[okte]r Groenevelt³³, die sigh verblijdt toonde van sijn lantluiden te sien, en onder een glas wijn veel civiliteit bewees; van daer gingen wij weder nae ons logement, en Smorgens (Oct[ober] 20) opstaende doorwandelden wij een groot gedeelte van de stadt, bevindende, dat men seer ligt in de selve conde verdwalen, en des s'middaghs was de H[ee]r Duircoop bij ons ter maeltijdt met wien wij nevens nog een Engels Edelman nae den eten nae den Touwr voeren, een gebouw niet minder door sijn oudheit en welgelegenthey, als breede graft trots en groot getimmer aensienlick.³⁴

²⁷ Niet nader getraceerd.

²⁸ De Globe was een hotel-restaurant. Het lag op de rechter Theems-oever, tegenover Westminster (Pepys, *Dagboek*, 87).

²⁹ Er waren in Londen twee beursgebouwen. De oude Beurs, de Royal Exchange, aan de Threadneedlestreet was na de grote Londense brand van 1666 een goed deel van haar functies kwijtgeraakt. Hier vergaderden de kooplieden. In het nieuwe beursgebouw waren winkels. Zie ook 23 oktober (Pepys, *Dagboek*, 109, 144; Dibbets, *Predikant en toerist*, 69).

³⁰ Niet nader getraceerd.

³¹ Waarschijnlijk een lid van de familie Duirkoop of Duijrcoops, in Deventer en Kampen woonachtig.

³² Koffiehuizen waren een nieuw verschijnsel, ook in de Republiek werden zij eind zeventiende eeuw geopend. Men schonk er behalve koffie ook thee en chocolade; drie nieuwe in Europa geïmporteerde dranken. Er mocht tabak gebruikt worden, maar dobbelen en andere kansspelletjes waren verboden.

³³ Niet nader getraceerd.

³⁴ De Tower werd op de resten van een Romeinse versterking gebouwd door Willem de Veroveraar (1027-1087), en is uitgebreid door de koningen Hendrik III (1206-1272) en Eduard I (1272-1307) en hersteld door Karel II (1630-1685). Het bouwwerk was circa 300 bij 200 meter en telde zestien torens. De vesting lag aan de Theems, aan de oostelijke stadsmuur, en werd aan drie zijden omgeven door een gracht, de Moat (Pepys, *Dagboek*, 331; Dibbets, *Predikant en toerist*, 180-181).

Binnen de eerste poort sagen wij 7 leeuwen³⁵, welke de Coninck³⁶ ende zijn broeder de Duc de Jorck³⁷ waren toebehorende. Aen de tweede poort wierdt ons geleert dat noit een gewapend man exempt de wagt binnen tradt³⁸, de binnen plaets, die in de open lugt vrij ruim is en het eigentlick gesegde casteel omringt³⁹, vertoonde ettelicke hoopen bomben en Canon Cogels, de vertrecken die dese plaets omringen lieten ons sien, het Conincklick wapenhuis, 't welk pronckt soo wel met in als uitlants oorlogtuigh; hier sag men morgen-sterren⁴⁰, die [van] de Croon van Denemarcken [zijn], weerhaeckige pijlen, die [van] de Walloenen⁴¹ [zijn], alderlei slag van steeck en schietgeweer, dat de Spangiaerden was afgeset mitsgaders eenigen kisten die wel eer vol goudts waren tot bait⁴² gemaect, en ongetwijffelt meer aengenaem waren als de ijsre scepters⁴³ van Polen, die omtrent de selve worden bewaert als ook eenige schilden, welkers middel pinne de loop van een pistool is, sommige strijdthamers, die op diergelijcke manier vuurgeven, een seeckere wandelstock die uit 3 loopen te gelijk losbrandt; men soude lang cunnen ster-oogen op een Indiaensche Schildt van Hend[rik] de 7^e ⁴⁴, die gemaect was, van 't vel van een Renocros⁴⁵, ten waere seeckere Swansschild⁴⁶, die van Atelicke Juffers met spelden bestoocken was tot een bewijs van heilstoewensching, aller oogen hadde tot sig getrocken, gelijk ook dede de bijl met welke Anna Boulin⁴⁷, en de Graeff van Essex⁴⁸, Coningin Elisabeths Generael onthalst zijn. Op een ander

³⁵ Sinds de dertiende eeuw werden er leeuwen in de Tower gehouden. Ze zaten in ruime hokken met grote vierkante houten tralies (Dibbets, *Predikant en toerist*, 183-184).

³⁶ Karel II Stuart (1630-1685), koning van Engeland.

³⁷ Jacobus Stuart, hertog van York (1633-1701). Van 1685 tot 1688 Jacobus II, koning van Engeland en Jacobus VII, koning van Schotland.

³⁸ Degens en andere wapens moesten bij de poort aan hellebaardiers - voor de tijd van het bezoek - afgegeven worden (Dibbets, *Predikant en toerist*, 180).

³⁹ Op de binnenplaats lag een vierkant gebouw met vier torens (Dibbets, *Predikant en toerist*, 180).

⁴⁰ Een morgenster – ook goedendag genoemd – is een zware knots met ijzeren punten aan de kop.

⁴¹ Uit Wales.

⁴² Buit.

⁴³ Een scepter is een ijzeren staaf die iets steunt of draagt. Waarschijnlijk is hier een slagwapen bedoeld of een pin waar het geweer op rustte.

⁴⁴ Hendrik VII Tudor (1457-1509), koning van Engeland.

⁴⁵ Rinoceros; neushoorn.

⁴⁶ Mogelijk een sleep van vrouwelijke kleding (een swans) die geborduurd (met spelden bestoken) was met een heraldisch wapen (een schild) tot geluk (heilstoewensing) van de draagster, of – als er sprake is van een verschrijving en zwaan in plaats van swans bedoeld is – een schild met een zwaanmotief.

⁴⁷ Anne Boleyn (1507-1536), tweede vrouw van Hendrik VIII. De koning liet haar onthoofden omdat hij haar van overspel verdacht.

⁴⁸ Robert Devereux, graaf van Essex (1566-1601). Zijn uitgelekte plannen om het paleis, de Tower en de City te bezetten, om vervolgens koningin Elisabeth I af te zetten en haar neef Jacobus VI, koning van Schotland tot koning van Engeland uit te roepen, deden hem in de Tower belanden waar hij na een kort proces op het binnenplein onthoofd werd (Neale, *Elizabeth I*, 211-214).

vertreck waeren te sien ruitersharnassen, die de proef hebben uitgestaen⁴⁹, daer en boven de arquebusier⁵⁰ harnassen te paerdt van Coninck Carel de 1^e ⁵¹, sijn oudste broeder Prins Hendrick⁵² soon van Coninck Jacobus⁵³, Lycester⁵⁴ Elysabeths generael, Charles Brandon Hertog van Suffolk⁵⁵ de grooste Campvegter in sijn tijdt. Coninck Hendrick de 8^e, de 7de, de 5de, de 4de Eduward de 3de ⁵⁶, die twee coningrijcken als Vranckrijck en Schotlandt op sijn segen Coets te gelijck binnen braght, nevens nog veel anderen van veel princen en graven, en ontallijck voor ruiteren en soldaten, dogh aenmerckelick is het gequetste Harnas van seecker soldaet, die in den onrust van 't parlement tegen de coninck⁵⁷, sijn borst ten meerendeele wierdt weggeschoten, en egter nae een tweejarige geneesinge noch 5 jaren de wapens voerde.

In een ander vertreck worden bewaert, de Conincklijcke Croon⁵⁸ en Scepters, die niet anders als bloots-hoofds mogen worden gesien. 'S kroons waerdie kan worden afgenomen uit een Echmarin⁵⁹, die de groote van een Caetsbal heeft, en uit sijn opperste parel, die voor 18000 ponden binnen Amsterdam wel eer verset was, sijnde verder de croon met paerlen en alderlei slag van Edelgesteenten wel digt besait, gelijck oock is des Conincks rijck-staf, die behalvens de duiff als vreedens sinnebeelt van de scepter de welke hij op sijn croon-dagh in de regter handt hadde alleen hier in verschildt dat geene lang en gladt, dese wat corter en gevlamt is⁶⁰; niet minder flonckert de gecroonde werelt-cloodt⁶¹, die hij ten selven dage in de lincker handt torste; Eenvoudiger was de goude duiff, die vol Olie den Coninck opgeset sijn Salvinge te kennen gaff; het aenmerckelickste van veel goude vaten, die oock daer proncken is een doopvat⁶² voor die geene, die van Conincklijcke huise sijn.

Nogh sag men in een ander vertreck 't kleine oorloghstuig, sijnde wel voor 40000 man te voet en 15000 man te paerdt, behalven een menigte van snaphanen, die nog ruim een jaer geleden waren

⁴⁹ In gebruik zijn geweest.

⁵⁰ Arkebussiers zijn soldaten bewapend met haakbus, roer of musket.

⁵¹ Karel I Stuart (1600-1649), koning van Engeland.

⁵² Hendrik Stuart, prins van Wales (1594-1612).

⁵³ Jacobus I Stuart (1566-1625), koning van Engeland.

⁵⁴ Robert Dudley, graaf van Leicester (1532-1588).

⁵⁵ Charles Brandon, eerste hertog van Suffolk (? – 1545). Tweede echtgenoot van Maria Tudor, zus van Hendrik VIII.

⁵⁶ Hendrik VIII Tudor (1491-1547); Hendrik VII Tudor (1457-1509); Hendrik V van Monmouth (1387-1422); Hendrik IV Bolingbroke (1367-1413), en Eduard III van Windsor (1312-1377), koningen van Engeland.

⁵⁷ Zeventiende-eeuws Engeland kende diverse opstanden tegen de kroon; het Gunpowder Plot in 1605, het Haberfeld's Plot in 1643, de Fifth Monarchy Plots in de jaren zestig, in 1664 het Presbyterian Plot, en in 1683 het Popish Plot (Kenyon, *The Popish Plot*, 62).

⁵⁸ De zogenaamde Sint-Eduards kroon, vervaardigd voor de kroning van Karel II. Het was een rood fluwelen muts met een rand van hermelijnbont, aan de onder zijde een gouden band waaruit twee banden kruislings over de muts gespannen waren. Bovenop een grote diamant (Dibbets, *Predikant en toerist*, 181-182).

⁵⁹ Waarschijnlijk de diamant.

⁶⁰ De koning had twee scepters. De ene was het teken van koninklijke macht en waardigheid, en de andere was het teken van de geestelijke macht (Dibbets, *Predikant en toerist*, 181).

⁶¹ Een rijksappel; een aardbol met een staand kruis erop.

⁶² Niet nader getraceerd.

gevonden om de Coninck te verraden⁶³, gelijk nogh een groot getal van Carrabijnen en pistoolen, die in een kas sijn opgehangen. Van hier voeren wij nae een huis, daer Baal⁶⁴ gehouden wierdt, en door de voornoemde Engelse Heer daer op geleit, vindende daer meer als 100 soo jonge als oude Juffers, en qualick sooveel Heeren, die daer samentlick onder bas en viool seer aerdigh en konstigh dansten, en naer dit tot 9 uren in den avont bijgewoont te hebben begaven wij ons nae huis. (Octob[er] 21) klommen wij op ‘t monument⁶⁵, dat wij 345 trappen hoog bevonden, en ter gedagtenis van de brandt van A[nn]o 1666⁶⁶ is opgeregt; hier conde men eerst sien de grootheit van de stadt, ende de menigt der kercken en Capellen⁶⁷; van hier gingen wij besien de brugh⁶⁸, die met 19 bogen over den teems leit, en daer overwandende niet minder als een brugge gelijckt, door de menigte van huisen, die daer op gebouwt sijn, op welkers eene 26 hoofden staen alle van mannen, die den verwoeden bijl door s’Conincks hals hebben heen gejaegt⁶⁹. Het geen aen die sijde van de teems te sien was, is van weinigh belangh⁷⁰; des agtermiddages voeren wij ter Coets naer Mortfils⁷¹, sijnde een groot velt met veel plantasie van boomen opgeciert; aen de een kant pronckt het met een groot, net en wel gebouwt dolhuis, Bethlem⁷² genaemt, ‘t welk wij oock gingen besien, waer wij

⁶³ Het Popish Plot in 1683 was een (vermeende) samenzwering van de katholieken om koning Karel II te vermoorden (Kenyon, *The Popish Plot*).

⁶⁴ Bal; een dansfeest.

⁶⁵ Een dorische gedenkzuil van ruim 61 meter hoog werd van 1671 tot 1676 op de kruising van de Monumentstreet en de Fish Street Hill gebouwd. Bovenop de zuil was een koepel, bekroond met een urn (Dibbets, *Predikant en toerist*, 184.)

⁶⁶ Bij de brand van 2 tot 5 september 1666 werd zestig procent van de Londense City verwoest; 87 parochiekerken en 13.000 huizen. Het monument was een symbool van de koninklijke belofte tot herbouw van Londen (Pepys, *Dagboek*, 245; Frank-van Westrienen, *De Groote Tour*, 246).

⁶⁷ Londen werd van 1667 tot 1671 grotendeels herbouwd.

⁶⁸ De stenen brug was de enige brug in Londen over de Theems, en was tot 1757 aan weerszijden volgebouwd met woonhuizen en grote winkels, sommigen drie verdiepingen hoog. De doorgang was meest overdekt. De bouw van de brug dateert uit 1176, zij werd in 1832 afgebroken en vervangen door de London Bridge (Pepys, *Dagboek*, 248, 330; Dibbets, *Predikant en toerist*, 73).

⁶⁹ Het is niet duidelijk wat Jordens hier bedoeld. Op de poort aan de kant van Southwark waren staken waarop de hoofden van geëxecuteerden werden gestoken. Ter herinnering aan de ‘ryxverraderen’ waren er gedenktekens aangebracht (Dibbets, *Predikant en toerist*, 173).

⁷⁰ Southwark telde in de zeventiende eeuw veel kerken en kloosters, en veel vleeshouwers (Dibbets, *Predikant en toerist*, 73, 179).

⁷¹ Het voormalige moerasgebied Moorfields ten noorden van de London Wall bood mogelijkheden tot vertier: er was een groot en een klein park, er was een tapijtfabriek, en er werd begraven. In 1684 was in Londen een speelhuis ‘Moorfijl’ waar van drank, muziek en dans genoten kon worden (Pepys, *Dagboek*, 188; Frank-van Westrienen, *De Groote Tour*, 247; Dibbets, *Predikant en toerist*, 203).

⁷² In de zeventiende eeuw was het mode om gekken te bekijken, zo ook in Bedlam te Londen. De bewoners werden Tom O’Bedlams genoemd. W. Erbery schreef in 1653 over Groot-Brittannië: ‘If madness be in the heart of every man, then this is the island of Great Bedlam’ (Hill, *The world turned upside down*, 277-278, 379).

weder ter coets geklommen voeren naer de comedie⁷³ van duc de Jorck, daer wij aerdigh hoorden singen en niet minder dansen, hebbende het gesigt van veele soete en schoone dames, van welke wij de eer hadden om een te huis brengen, genietende eenigen tijdt haer soet geselschap, en alhoewel sij niet veel duitse⁷⁴ en conden nogh wij Engels, soo conden wij egter malkanderen verstaen en te regte raecken.

(Octob[er] 22) sijnde Sondag besagen wij eenige kercken, die alle crylend vol menschen waren, en een geheel ander wijze van predicken hadden als in Hollandt, want soo als geene uit het hoofd predicken, soo lesen dese alles uit een boeckjen, en de toehoorders sijn alle met ongedeckten hoofde, en in de kerck van Westmunster⁷⁵ predickte de predikant met een wit hembt⁷⁶ aen en saten onder de stoel en in 't choor verscheidene oude mannen⁷⁷ en oock kleine jongens⁷⁸, die op diergelijcke wijze gekleedt waren, en welk de Catolycke wijze seer gelijk is; naede predicatie hadden wij nogh occasie van Withal⁷⁹ te besigtigen, dogh principael het apertement van de Coningin⁸⁰, want eenige Camers des konincks om sijns absentie gesloten waren, onder alle de Camers der Coningin was haer slaepkamer en een vertreck daerbij wel de moiste en de kostelickste, de eerste verciert sijnde met veel costelicke spijgels met silveren lijsten, nevens verscheiden ander silverwerck, en de tweede met een grote silveren croon en diverse blaeckers; voor 't hof⁸¹ is een seer groot veld, St. James parck gen[oem]t⁸², 't welk in 't midden met een breede viver, daer veel Enden in swemmen, schone alleen⁸³, wandelplaetsen, dieverse schoone weiden daar des konincks ko[e]lien en veel herten in weiden verciert is; aen de eene sijde pronckt het seer met veel costelicke gebouwen⁸⁴ en een koninckslusthuis⁸⁵ regt over 't paleys; hier sijn oock te sien diverse soorte van

⁷³ Niet getraceerd.

⁷⁴ Nederlands.

⁷⁵ De bouw van de gothische kathedraal van Westminster Abbey begon in 1245.

⁷⁶ De priester van de anglicaanse kerk droeg een koorhemd, een kort kledingstuk met mouwen.

⁷⁷ De acolieten.

⁷⁸ De misdienaren.

⁷⁹ Hendrik VIII bestemde Whitehall - ook York Palace genoemd - voor Anne Boleyn. Het 9 hectare grote terrein strekte zich uit van Charing Cross tot het oude paleis van Westminster. Mogelijk zag Jordens ook de plafondschilderingen van Peter Paulus Rubens in Banqueting House, dat naar een ontwerp van Inigo Jones van 1619 tot 1622 werd gebouwd. De Groninger Wicher Pott liet in 1684 'Withael' links liggen omdat hij niet gekomen was om een slonzig burgerhuis te zien (Lacey, *Hendrik VIII*, 126; Baumgart, *A History*, 237; Frank-van Westrienen, *De Groote Tour*, 246).

⁸⁰ Catharina van Braganza (1638-1705), dochter van Jan IV, koning van Portugal.

⁸¹ St. James's Palace, een bakstenen gebouw uit het midden van de zestiende eeuw, huisvestte het hof.

⁸² Koning Karel II had in 1660, na zijn troonsbestijging aan de tuinarchitect van de Franse koning Lodewijk XIV, André le Nôtre (1613-1700) opdracht gegeven de Tudortuin te herscheppen naar Frans model. Het park bestond uit drie delen; vooraan rijen bomen, in het midden een vijver, achteraan een hertenkamp. Er was ook een grote maliebaan (Lacey, *Hendrik VIII*, 166; Dibbets, *Predikant en toerist*, 70).

⁸³ Alleën; lanen.

⁸⁴ Na de brand van 1666 werd in de buurt van het St. James's Palace een deftige wijk gebouwd.

⁸⁵ Niet nader getraceerd.

vogels, waer onder ons dunckens de witte ravens, en diverse oude en jonge Arents de raerste⁸⁶ waren, gelijk wij ons oock verwonderden van een roode en witte papegai naest de slaepcamer des Coningins te sien. Dit park dan is een schone wandelplaets, daer het hoff, en de voornaemste Heeren met de dames veel en voornamentlick in den avont-stont gaen wandelen, 't welk oock in 't perck agter 't hoff⁸⁷, daer de meeste Camers haer uitsigt op hebben geschiet. Van hier sackten wij weder de riviere aff tot Tempelbare⁸⁸, daer wij tusschen costelicke gebouwen een fontein sagen, die winter en somer altijdt springende blijft, en naer daer omtrent geproef van een secker soort van bier, cockele⁸⁹ genoemd, 't welk van hane-cammen⁹⁰ en diergelijcke soort van goet gedistileert wordt proef genomen hebbende, begaven wij ons naer ons logijs, daer wij Jacob Steenbergen⁹¹ ons wagtende met een groot genoeg, vonden.

(Octob[er] 23) verlustigden wij ons alleen van nogmael de voornaemste deelen van de stadt te sien, als mede de beurs⁹², die regt vierkant is, en mijns dunckens niet wel soo groot als die van Amsterdam, maer veel pragtiger met grauwe steen opgetrocken; regt in zijn midden, is van dit jaer gestelt des Conincks beeltenis, seer deftich in 't marmer naer 't leven uitgehouwen⁹³; boven op de galderien is een dobbelde rie van winckels⁹⁴, daer alderlei sorte van rariteiten te coop is, alwaer oock eenige hantschoenen ende andere fraigheden hebben gekoft; het vordere van den dagh versleten wij met wandelen in seecker perck, dat seer plaisant aen de eene sijde van de stadt leydt, en avont geworden sijnde proefden wij nogmaels de Engelsche Oesters⁹⁵, die ons onder een glaesien, onse vrienden telkens gedagtigh sijnde, wel smaecten, en des morgens (Octob[er] 24) vroeg opstaende reden wij in 't geselschap van een hoogduits heer Carel Vosgent⁹⁶ door

⁸⁶ De zeldzaamste.

⁸⁷ Waarschijnlijk Green Park.

⁸⁸ De Temple Bar was een boog op de grens van de City van Londen en Westminster, in 1672 door Christopher Wren gebouwd (Dibbets, *Predikant en toerist*, 173).

⁸⁹ Cockebier (Pepys, *Dagboek*, 229).

⁹⁰ Hanekam is de benaming van diverse plantensoorten, onder andere de eikvaren, de esparcette, en de eier- of dooierzwan die blijkbaar gebruikt werden voor de bereiding van een biersoort. Het gebruik van hop was in de bierbrouwerij na circa 1600 vrij algemeen.

⁹¹ Familie van zijn moeder Geertruid Steenbergen. Niet nader getraceerd.

⁹² De nieuwe Beurs, de New Exchange lag in de Strand. Het vierkante gebouw had een groot binnenplein met rondom een bogen-galerij waar rijke winkels waren, net zoals op de eerste en tweede etage. Het was kleiner dan het Amsterdamse Beursgebouw (Pepys, *Dagboek*, 109, 144; Dibbets, *Predikant en toerist*, 69).

⁹³ Onlangs hadden kooplieden een standbeeld van koning Karel II laten oprichten op het binnenplein van het Beursgebouw; 'seer magnifijck nae zijn gelijckenisse als een Romein uitgehouwen' (Frank-van Westrienen, *De Groote Tour*, 246).

⁹⁴ Boven de Beurs lagen 190 winkels (Frank-van Westrienen, *De Groote Tour*, 246).

⁹⁵ In de Theems lagen oesterschepen; 200 oesters kostten er ongeveer 2,5 shilling (Dibbets, *Predikant en toerist*, 186).

⁹⁶ Niet nader getraceerd.

verscheiden dorpen, int gesigt aen wedersijden van veel Edele huizen nae Windsor, sijnde 20 mijlen van Londen, daer wij ‘s-nae-middag sonder getoeft hebben, aenquamen en nae ons in “ ‘t witte hart’ ” wat verquickt te hebben, klommen op dat oude pragtige en wijtberoemde Casteel⁹⁷, dat ongelijck grooter is als men soude connen dencken en is alle van hartsteen opgebouwt sijnde, verciert met een menigte van grote soo ronde als vierkante toorens⁹⁸, alle de camers soo van de Coninck als Coningin sijn seer pragtigh⁹⁹ soo van goudt en silver gewerckte tapijten¹⁰⁰ als costelicke geschilderde solders en verwulften¹⁰¹; hetgeen dit hof of casteel behalve sijn costelickheyt seer verciert, sijn de schoone gesigten, die men uit meest alle de camers heeft op ongemeene verre costelicke en welbeplante landerijen en gebergten; het plein of open ruim van ‘t casteel pronckt oock seer met de tegenwoordige Conincks beeltenis seer deftig te paerdt sittende in ‘t metael gegoten¹⁰², sijnde nogh grooter als dat van sijn vader, ‘t welk binnen Londen in Westmunster staet¹⁰³, en is binnen weinig maenden nogh daer gestelt; de warande off perck even buiten sijn droge graften gelegen en crylende vol harten¹⁰⁴ sijnde is oock seer aengenaem; aen d’ander sijde van de poort leit het stedeken Windsor, dat van geen seer groot belang is. Op het voorplein van dit casteel is te sien behalven dat het met huisingen omringt is¹⁰⁵, daer oude Edeluiden dragende lange purpure

⁹⁷ Het kasteel van Windsor lag op een steile heuvel. Het werd gebouwd door Willem de Veroveraar (1027-1087) en kreeg onder de koningen Hendrik II (1133-1189) en Hendrik III (1206-1272) haar huidige vorm. Tijdens Eduard III (1312-1377) werd het de koninklijke residentie.

⁹⁸ De twaalfde-eeuwse ronde toren, de Round Tower of Ruperts toren (het logement van Rupert van de Palts (1596-1632), de Winterkoning) in het midden van het kasteel gelegen, was de hoogste toren (Dibbets, *Predikant en toerist*, 113).

⁹⁹ De koninklijke kamers zijn uitgevoerd in barok-architectuur (Rowse, *Windsor Castle*, 95).

¹⁰⁰ Gedurende de burgeroorlog was kasteel Windsor uit voorzorg leeggehaald. Na de installatie van Karel II in 1660 als koning van Engeland werd het kasteel weer zo veel mogelijk ingericht met meubelen en wandtapijten (Rowse, *Windsor Castle*, 86).

¹⁰¹ Met fresco’s van Verrio. Na ingrijpende veranderingen zijn slechts drie kamers bewaard gebleven (Rowse, *Windsor Castle*, 95).

¹⁰² Het ruitersstandbeeld van Karel II werd in de zomer van 1680 op een marmeren sokkel geplaatst, die door Grinling Gibbons met sobere reliëfs was versierd (Rowse, *Windsor Castle*, 99).

¹⁰³ Mogelijk een uitvoering naar het ontwerp van Grinling Gibbons, vóór het Popish Plot gemaakt. Een bronzen standbeeld op een sokkel waaronder Opstandigheid, Ketterij, Huichelarij en Jaloersheid werden verpletterd (Rowse, *Windsor Castle*, 100).

¹⁰⁴ Herten.

¹⁰⁵ Vakwerkhuisjes, door koningin Mary (1516-1558) voor arme ridders gebouwd (Rowse, *Windsor Castle*, 58-59).

laeckense rocken inwonen¹⁰⁶, een prachtige van hertsteen opgebouwde kerck¹⁰⁷, die soo wel van buiten als van binnen met konstig uitgehouwen beeltwerk verciert is, in des selfs choor is de plaets, daer de Coninck de Ridders van de Cousebant¹⁰⁸ plagh te slaen, die oock alle haere wapens¹⁰⁹ een jeder in sijn rang sijn opgehangen, ‘t welk tegenwoordigh op het casteel op een seecker voortreffelick gemack¹¹⁰ omtrent kercks groote¹¹¹ wordt gedaen; oock is in dese kerck te sien de grafstede van Carel de eerste¹¹², die hier maer onder gemeene blauwe floeren begraven leidt sonder eenig monument, als dat sijn wapen tegen het verwulfsel aensit, nevens veel grafsteden van verscheiden groten¹¹³ en bisschoppen¹¹⁴, die alle nogh tomben hebben, d’een costelicker als d’ander; in een vertreck aen de selve kerck wordt bewaert de Riddersrock van de Hertogh van Jorck, die van buiten blaeuw fluweel, van binnen wit armosijn¹¹⁵ was; sij wierd om de hals met een

¹⁰⁶ In 1348 had koning Eduard III bepaald dat 26 onvermogenen, die permanent op Windsor zouden wonen, de ridders van de Kousenband vervangen bij de dagelijkse kerkdiensten. Het aantal was door Hendrik VIII gehalveerd. Behalve huisvesting kregen zij een shilling per dag en gepaste kleding (Dibbets, *Predikant en toerist*, 95, 132).

¹⁰⁷ Eduard IV bouwde de St.-George Kapel, die rond 1685 de kathedraal van Maria en Sint-Joris werd genoemd. De St.-George Kapel van Hugh May was een drie-beukige kerk in gotische stijl. Met rijk bewerkte houten banken voor de koning, de prinsen en de ridders. Het houtsnijwerk was van Gibbons, het ijzerwerk van meester John Tresillian. Boven het altaar een schildering met het Laatste Avondmaal. Het beschilderde plafond werd in de negentiende eeuw verloren geacht; het hout was verrot (Rowse, *Windsor Castle*, 31, 38, 99; Dibbets, *Predikant en toerist*, 131).

¹⁰⁸ De zeer prestigieuze Orde van de Kousenband, de Engelse *Order of the Garter*, was in 1348 door koning Eduard III gesticht voor de jonge metgezellen van de kroonprins Eduard, de Zwarte Prins. De essentie van de orde was een militaire promotie. De oorsprong van de naam was een voorval tijdens een bal: de hertogin van Salisbury verloor haar blauwe kousenband, die de Koning voor haar opraapte. Hij zei: “Schande over hem die er kwaad van denkt”, en dat werd de leuze van de orde: *Honi soit qui mal y pense*.

¹⁰⁹ Heraldische wapenborden.

¹¹⁰ Een vertrek, een kamer.

¹¹¹ De St.-George Hall was in de zomer van 1683 bijna klaar. Met fresco’s van Verrio, voorstellende de legende van St.-George, de triomf van de zestien-jarige prins Eduard – zijn overwinning bij Crécy in augustus 1346 – en zijn ontvangst door Eduard III. De St.-George Hall kreeg eerst in de negentiende eeuw een gotisch karakter (Rowse, *Windsor Castle*, 99, 187).

¹¹² Koning Karel I was na zijn onthoofding begraven in de crypte van de St.-George Kapel. De exacte begraafplaats werd vergeten; op 1 april 1813 vond men de overblijfselen van een dode die vrijwel zeker overeenkwamen met wat men van Karel I wist (Dibbets, *Predikant en toerist*, 167; Rowse, *Windsor Castle*, 189).

¹¹³ Het eenvoudige stenen grafmonument van Eduard IV met zwart en wit marmer; Hendrik IV was er herbegraven; en de onvoltooide graftombe van Hendrik VIII en zijn derde vrouw Jane Seymour werd er in 1813 herontdekt (Rowse, *Windsor Castle*, 37, 41, 85, 154, 189).

¹¹⁴ Niet nader getraceerd.

¹¹⁵ Waarschijnlijk harmosijn; hermelijn.

gouden coord en quasten toegeschroit¹¹⁶, op de lincker arm was de goudgeborduurde cousebandt, en was in 't geheel soo lang, dat sij niemandt van ons paste; daer en boven wierdt ons hier onder veel kostelick silverwerck van grote schotels, kelcken, candelaers, en seer groote kannen vertoont een puimsteen, op welkers een sijde, Carel de 1^e en op de andre Coninck Jacobus konstig nae 't leven waren uitgesneden.

(Octob[er] 25) S'morgens vroeg opstaende, en onse oogen de vorige dagh nogh niet genoegh versadigt hebbende in 't sien van de schoone gesigten, die sigh van dit Casteel vertoonen, soo sijn wij, om dat het een schoone en heldere sonne-schijnende dagh weders was nogmael daer om gewandelt, en mosten bekennen tot dusverre ons leven nogh geen schoonder en plaisanter gesien te hebben, en wederom te paerdt klimmende reden in der ijl tot Hamtencourt, 11 mijlen van Windsor, daer wij aenstonts, dat wijdtvermaerdt groot en Conincklick huis¹¹⁷ gingen besigtigen, en veel Camers seer kostelick met goud gewevene tapijten¹¹⁸, oude en nieuwe rare schilderien bevonden, aenmerckens-waerdig is oock seecker lang vertreck dat vol van alderlei slagh van overgrote horens was opgeciert¹¹⁹; hier staet oock in een schilderie uitgeschildert een hardtshoorn¹²⁰ met dit opschrift "Le vrai pourtrait d'une Corne de Cerf dans le chateau d'Imboise en france, la quelle, a onze pieds de hauteur, et neuf de largeur, et cinq pieds et demi d'espace entre les deux branches." ¹²¹ De groote van dit huis can worden afgemeten uit 2500 Camers, soo ons berigt wierdt¹²²; sijn buiten cierlickheit bestaet hier in, dat het wat hoog in een valleie aen de Teems leidt, en behalven een perck, dat daer aen of om leidt, en met een steene muir omringt is, is nog een ander daer omtrent, met de selve heininge, die nae gesegt wordt wel 10 uren gaens in sijn omtreck heeft; van hier voortgereden quamen wij s'avonts weder binnen London, hebbende groot plaisir te samen op de reise gehadt.

(Octob[er] 26) Voeren wij nogmael nae de kerck van Westmunster, dat een oudt en wel-eer een seer costelick gebouw is geweest, en een grafplaats is van veel oude Coningen, Coninginnen,

¹¹⁶ Waarschijnlijk toegeschoven; dichtgeschoven.

¹¹⁷ De bouw van het paleis Hampton Court - in rode baksteen - werd in 1515 door kardinaal Thomas Wolsey begonnen en in 1536 door koning Hendrik VIII voltooid. In 1683 werd het paleis door Balthasar Bekker omschreven als 'qualik onderhouden, en meest van oud huisraad' (Lacey, *Hendrik VIII*, 43; Dibbets, *Predikant en toerist*, 141).

¹¹⁸ In 1675/76 werd een inventaris opgemaakt van de – kwalitatief zeer goede - tapijten van Hampton Court (Dibbets, *Predikant en toerist*, 144).

¹¹⁹ De collectie waar koningin Elisabeth I (1533-1603) mee was begonnen, wekte alom bewondering bij binnen- en buitenlandse bezoekers; 'een lange Galerij met een groote menigthe van Hartshorens aen beide zijden van allerlei slagh en gedaente, zijnde met hoofden van hout aen de muuren vast gemaect, en net in verscheie rijen onderscheiden'; 'the Gallery of Horns is very particular' (Dibbets, *Predikant en toerist*, 144).

¹²⁰ Een gewei.

¹²¹ Het schilderij hing op het einde van de galerij, en oogste veel verwondering (Dibbets, *Predikant en toerist*, 145). Jordens zou het gewei op 27 maart in het kasteel van Amboise zien.

¹²² Waarschijnlijk is het getal 250 genoemd. Op Hampton Court waren meer dan 300 kamers (Dibbets, *Predikant en toerist*, 141).

princen en andere grooten¹²³, die alle costelicke tomben hebben; hier wort oock bewaert de stoel, daer de Coningen ingecroont worden¹²⁴; van hier gingen wij Jacob Steenberghe opsoecken, en het vordere van den dagh en avont onder een glaesien doorbrengen.

(*Octob[er]* 27) gingen wij besigtigen de neder-geplotste St. Pauls' kerck¹²⁵, die grooter is als onse oogen haer leven hebben aenschouwt, en voor een groot gedeelte van hertsteen seer pragtig en alles op kelders weder wort opgebouwt¹²⁶; van hier voeren wij nae Withal, daer ons geluckte tot drijmael de Coningin te sien, nevens haer suite¹²⁷, die seer aensienlick was; s'avonts gingen wij met geselschap in de franse comedie en vandaer naer huis.

(*Octob[er]* 28) S'morgens vroeg opstaende, voeren wij ter Coets naer Islanton¹²⁸ in 't geselschap van de Heer Maximiliaan van der Burgh en Duurcoop¹²⁹ om de wateren van een bron daer te drincken, en van daer door London aen de Teems, daer wij ons met een verdeckt-boodt¹³⁰ naer Grijnwits¹³¹ lieten ro[e]ien, wandelende vandaer nae een hoornfeer¹³² off hoornmerckt ruim 2 mijlen van Grijnwits, daer menigh duisent menschen ter coets, te paerdt en met roischuiten waren; aenmerckelick is 't, dat hier veel mans met haere vrouwens comen, die haer daer alderlei soorte van horenties en onder anderen cammen met horens daer-op copen, en de selve haer op het hoofd setten,

¹²³ Onder andere de liggende standbeelden van verguld brons van koning Hendrik III Plantagenet (1206-1272) en diens schoondochter Eleonora van Castilië (? –1290) in 1291 gegoten; het liggende standbeeld van Hendrik, prins van Wales (1594-1612) onder een pyramide-vormige dekplaat gesteund door zes ionische zuilen; Geoffrey Chaucer (1342-1400), zijn tombe is uit de vijftiende eeuw; en George Monk, hertog van Albemarle. De generaal werd om zijn vele verdiensten begraven in de kapel van Hendrik VIII. Zijn grafmonument is door de kleuren zeer levensecht (Chaucer, *The Canterbury tales*, 15; Dibbets, *Predikant en toerist*, 84).

¹²⁴ De Britse vorsten worden in deze kerk gekroond. Zij namen plaats in een lage, stenen leunstoel van honderden jaren oud. De ene toerist ging even in de stoel zitten, en een ander vond het een 'ouden voddigen Leunstoel' en dacht niet dat 'eene gemeene burgers vrouw bij ons aan sulk een stuk huisraad plaats in hare morskeuken gunnen soude' (Dibbets, *Predikant en toerist*, 84).

¹²⁵ De daken van de Sint-Pauls kathedraal waren door de brand in 1666 ingestort, het koor was naar beneden gevallen en was in de crypte terecht gekomen. De 157 meter lange en ruim 111 meter hoge kerk werd onder leiding van Christopher Wren van 1675 tot 1710 herbouwd (Pepys, *Dagboek*, 257; Baumgart, *A History*, 245-246).

¹²⁶ Wicher Pott verwachtte dat het na voltooiing 'een van de schoonste timmeragien' van Europa zou zijn (Frank-van Westrienen, *De Groote Tour*, 246).

¹²⁷ Haar gevolg.

¹²⁸ De minerale bron van Islington werd in 1684 ontdekt en werd vanaf 1685 geëxploiteerd, en bekend als Islington Spa (Hembry, *The English Spa*, 100).

¹²⁹ Beiden niet nader getraceerd.

¹³⁰ Een overdekte boot.

¹³¹ Greenwich.

¹³² Letterlijk een fair of bazaar voor hoornbeesten, betrof het hier een carnaval van overspel. De meest beroemde *Horn Fair* werd in de zeventiende eeuw jaarlijks gehouden te Charlton nabij Londen, op Sint-Lukasdag. In de achttiende eeuw ging een optocht met luidruchtige muziek van Cuckold's Point bij Deptford door Greenwich naar Charlton, waarbij de deelnemers verschillende soorten horens en geweien op het hoofd droegen (Thompson, *Costums*, 483-484).

derwijl sij menigmael met anderen gaen en laten haer daer van Caresseren; het staet daer oock jeder vrij om de mans voor huichelaer en hoornbeesten uit te schelden; het geviel ons hier oock [4] in 't geselschap sijnde te vervoegen bij ettelicke mans en vrouwens de welke wij opwagteden, en haer kussende wierden door de mans met een complement bedanckt; dit dan een aengenaem geselschap sijnde, soo voerden wij met haer naer Londen, en bleven haer tot laet in den avont bij.

(*Octob[er]* 29) begaeven wij ons eerst nae de Capel off kerck¹³³ van de Lord Mior¹³⁴, die daer konincklick wierdt gebragt, sittende op een schone grauwen hengst, die met een groot swart kleedt, dat stijf van goudt was geborduurt, goude franjen, vergulden stangen, stijgbeugels en grooter kostelickheit, als oit heb gesien, was verciert; hij zelfs hadde een grote en wijde purper coleurde lakense rock over een swart kleedt, waer over hem een ongemeene lange goude keeten hongh; voor hem wierdt gedragen door een man, die blootshoof ginch, en diergelijcke rock om hadde een sweert¹³⁵, d¹³⁶at oock voor hem in de kerck in een leeuwen klauw wierdt geset¹³⁷; hij wierdt gevolgt door 2 aldermans¹³⁸ oock te paerdt, en alles op de eigenste wijze gestoffeert, soodanigh wort hij eerst op het raethuis, dat aen de kerck staet, geleidt, en van daer in de kerck agter hem gaende 4 a 5 paeren van aldermans, met de voorn[oem]d[e] rocken bekleet, en goude ketens behangen, een Compagnie burgers alle deftig gekleedt met pluimen van een coleur op haer hoedt, staen tot sijnen dienst oock altijt voor 't Statshuis, en presenteren met slaende trommel haer geweer; van hier gingen wij in de duitsche kerck¹³⁹ en hoorden een predicatie, die ons wel geviel, en des agtermiddages nogmael nae 't hoff, daer wij in 't St. James perck gingen wandelen, en duisenden van menschen waeren; hier sagen wij nogmael de Coningin, maer nae de koninck te wagten was ons niet raedtsaem, alsoo sijn comst dubieus was, waer om wij resolveerden dese wijtvermaerde stadt te verlaten, de grootste en volkrijkste, die tot dus verre hebben besigticht, tot welken einde wij een coetse met een gespan van 4 paerden huurden, daer wij des morgens (*Octob[er]* 30) omtrent 9 uren intraden, en wierden in der ijl door plaisante bergagtige wegen en diverse dorpen gevoert tot¹⁴⁰, daer wij in “ 't ossenhoof” de maeltijt deden, waer-na wij voort sloegen en geraeckten dien avont tot Rochester, sijnde 30 mijlen van Londen, een plaets of stadt wonder wel gelegen, als sig in een valei langhs Medwai uitstreckende, de breedste rivier, die uit in den Teems

¹³³ Niet nader getraceerd.

¹³⁴ De *mayor*, de burgemeester van de stad. Mogelijk Sir Richard Browne, hij was na de grote brand Lord Mayor geworden. Hij verplaatste zich vaker in vol ornaat door de stad; meerdere toeristen beschrijven de pracht waarmee dit gebeurde (Pepys, *Dagboek*, 172; Dibbets, *Predikant en toerist*, 75).

¹³⁵ Het ‘City Sword’ (Dibbets, *Predikant en toerist*, 75).

¹³⁶ Niet nader getraceerd.

¹³⁷ Waarschijnlijk een - niet nader getraceerd - ritueel.

¹³⁸ Wethouders.

¹³⁹ Een van oorsprong dertiende-eeuwse Augustijnerkerk, midden in de stad. Volgens Bekker was de kerk ‘bijna so goed en so groot als onse Suiderkerk’ (Dibbets, *Predikant en toerist*, 75).

¹⁴⁰ De naam is niet ingevuld. De meeste toeristen reisden vanuit Londen door New Cross Blackheath naar Shooter’s Hill, bij The Bull werd voor de eerste keer van paarden verwisseld en via Gad’s Hill bereikte men Rochester (Hibbert, *The Grand Tour*, 28).

vloeit; aldermeest aenmercklick is desselfs brugh¹⁴¹, die soo lang als net is¹⁴²; op een musquetsschoot van daer leidt Chattam, de rust-plaets van 's Conincks oorlogschepen¹⁴³, en onse rust in “ ’t witte hert” genomen hebbende gingen des morgens (*Octob[er]* 31) voor dage weder op sitten en voeren, sonder rust te nemen tot Canterbury, een seer oude stadt plaisant in een valleie gelegen en met hooge bergen omringt; sij pronckt met diverse kercken, waer onder een Cathedrale¹⁴⁴, welkers grootheid en konst die loff verdient, die haer door de geheel werelt vermaert heeft; zij is, wort er gesegt eenigsins nae de gelijckenisse van Ierusalems befaemde tempel¹⁴⁵, afgedeelt in 3 deelen van welkens een tot het ander vack men met eenige trappen op klimt; in het eerste ruim vertoont sigh de bisschoplicke regter stoel, en een konstigh doopvat uit wit en swart marmer gemengelt; hier van dan klimt men op het middeldeel, sijnde de gewoonlicke plaets daer de Godtsdienst geschiet; hier aen wedersijden sijn aenmerckelick de grafsteden van veele geleerde¹⁴⁶ en dappere luiden, alsmede eenige Coningen en Princen¹⁴⁷; hieronder is een groot verwulf, dat sig wederom tot een nieuwe kerck¹⁴⁸ verstreckt, als sijnde van de Coningin Elisabeth aen de franse gemeente tot haer vergader-plaets gegeven; dit choor is van het agterste deel door de tralienheck afgescheiden, daer de Bisschoplicke huldigings-stoel bewaert wordt, en de vloer verciert is met een aardigh inlegsel dat uit porphijs¹⁴⁹ en veelderhande steenen ’t samen gestelt met 12 teecken en van den Zodriach¹⁵⁰ besloten is; besonder sijn hier de costelicke afgebeelde glazen¹⁵¹, die de gedaanten van menschen en andre dingen soo levendigh en cragtigh uitbeelden dat een Spaens afgesant een beelt gepresenteert hadde met soo veel gout te willen coopen als dat soude cunnen bedecken; hier benevens praelt sij nog met twee schone torens op welkers eene wij met 300 trappen nae boven klommen, daer wij de stadt en het omliggende landt met groot vermaeck beschouwden;

¹⁴¹ Een stenen bogenbrug (Pepys, *Dagboek*, 270).

¹⁴² Die lang en mooi is.

¹⁴³ De Engelse vloot lag in deze natuurlijke haven voor anker. In 1667 werden zij in de haven door de vloot van de Republiek verslagen (Pepys, *Dagboek*, 310).

¹⁴⁴ De herbouw van de kathedraal van Canterbury begon onder leiding van William van Sens in 1175, in de gothische stijl van de St.-Denis bij Parijs (Baumgart, *A History*, 97).

¹⁴⁵ De schepping van mens en kosmos werd in verband gebracht met de bouwkunst. Mozes kreeg van God de opdracht een tabernakel te bouwen naar het patroon van de wereld, naar de harmonie van het universum. De ideale verhoudingen van het universum en het menselijk lichaam dienden weerspiegeld te worden. Salomon besloot het tabernakel als tempel na te bouwen. De tempel van Salomon te Jeruzalem was de vermeende weergave van de hemelse tempel van God. De mogelijke architectuur van de tempel stond zeer in de belangstelling, zie bijvoorbeeld het stadhuis van Amsterdam (Wittkower, *Architectural Principles*, 103, 121; Goossens, *Schat*, 17-19).

¹⁴⁶ Onder andere de twaalfde-eeuwse tombe van Thomas Beckett.

¹⁴⁷ De tombe van de Zwarte Prins, met de luipaarden van Engeland en de lelies van Frankrijk kruislings over de geharnaste borst; de helm die hij gedragen had, hing boven zijn beeld (Rowse, *Windsor Castle*, 24).

¹⁴⁸ De nieuwe kerk werd van 1397 tot 1400 gebouwd. De oude kerk werd het koor van de nieuwe kerk (Baumgart, *A History*, 97).

¹⁴⁹ Porfier of purpersteen.

¹⁵⁰ De Zodiac, de dierenriem met de twaalf sterrenbeelden.

¹⁵¹ Gebrandschilderde glas-in-lood ramen. Onder andere met Eduard IV en zijn vrouw Elizabeth Woodville (Rowse, *Windsor Castle*, 31).

afgeklommen vervristen ons in de herberge daer Duc de Jorck uithangt waer nae wij voortsloegen en voeren tussen overhoge bergen “in de goude leuw” of posthuis binnen Doever sijnde gelegen tusschen hooge klippen aen de zee, verciert met een schone haven, (*Novemb[er] 1*) en op een der klippen met een overout en vervallen casteel¹⁵², sijnde voor de tijdt van Julius Ceasar al gebouwt geweest; op de top van ’t selve is een put, die ongelooflick diep is, sijnde oock verciert met een konincklick huis, daer Julius Ceasar in zijn tijdt, als mede Carel de 1ste, wiens vrouw¹⁵³ oock daer het craembedde heeft gehouden, dickwils haer verblijf hebben gehadt, nogh met een Canon van 24 voeten lanck van de Staten Generael aen de Coningin Elisabeth vereert met dit opschrift, behalven de raer uitgewerckte wagens en andre lofwercken; “Breeckt, scheurt als muur en wal ben ick geketen, door berg en dal boort mijnen bal van mij gesmeten”. Dit alles besigtigt hebbende traden met den avont in ’t packet-boot¹⁵⁴, en wierden met een voor de wint en soodanigh moi weer voor dage omtrent Calais vervoert¹⁵⁵, dat vermits de menigte van menschen en ettelicke paerden, die daer in waren, wij onder den blauwen hemel sonder groote koude alleen met onse mantels gedeckt, onse rust namen. (*Novemb[er] 2*) Te Calais te lant tredende vernamen wij de indiscretie der bootsluiden en dragers¹⁵⁶ niet minder als in Engelandt, want ons valys ons omtrent 4 gulden dogh met ons selven, eer wij in de herberge, daer “de dragon d’or” uithangt, quamen, kostede; hier vernamen wij terstond veranderinge in ’t eeten en drincken, want soo als men hier een potagie en andre kost eedt¹⁵⁷, soo krijgt men aldaer niet anders als gebraedt, dat soo gemeen is, dat niet een schoelapper eene dagh is sonder het spit voort vuur te hebben; Calais is een stadt van grote als Duinkercken en leidt in ’t ronde¹⁵⁸ net en wel met buiten-wercken en een Citadelle behalven nog een die voor aen de haven leidt alle met muragie versterckt¹⁵⁹, en na een plaets inde koets¹⁶⁰ op Abbeville, daer jeder

¹⁵² Het kasteel van Dover werd in de twaalfde en dertiende eeuw op de resten van een prehistorische fortificatie gebouwd.

¹⁵³ Henriëtte Maria van Bourbon (1609-1669), dochter van Hendrik IV, koning van Frankrijk. Karel I en zijn vrouw hadden acht kinderen.

¹⁵⁴ Tussen Dover en Calais voer een pakketboot in geregelde dienst (Frank-van Westrienen, *De Groote Tour*, 88).

¹⁵⁵ Bij goede wind duurde de overtocht van Dover naar Calais slechts drie uren, maar een week wachten op goed weer was niet ongewoon (Hibbert, *The Grand Tour*, 28-29).

¹⁵⁶ Bij laag tij kon het schip de haven niet bereiken en stapten de pasagiers over in roeiboten. Zo nodig werden zij op de rug van dragers aan land gebracht. De bagage werd door de zogenaamde ‘Cayboeven’ van de boot naar het hotel gebracht, zij probeerden de onwetende toeristen een veelvoud van het standaard tarief te ontfutselen. Meestal met succes (Hibbert, *The Grand Tour*, 29; Frank-van Westrienen, *De Groote Tour*, 90).

¹⁵⁷ Waar de ene toerist vol lof was over gestoofde eend met komkommer, tong in tomatensaus, pudding, fruit en gebak, mopperde de andere over ‘stinking fish’ (Hibbert, *The Grand Tour*, 38-40).

¹⁵⁸ Bijna een eeuw na het bezoek van Jordens telde Calais slechts acht straten die allemaal op het marktplein uitkwamen. Het inwonertal was circa 1750 niet meer dan vierduizend (Hibbert, *The Grand Tour*, 31).

¹⁵⁹ Alleen de dertiende-eeuwse uitkijktoren bleef behouden.

¹⁶⁰ Een carosse (voor 6 personen) of een coche (voor 16 personen). Het traject Calais – Parijs duurde met elk van deze vervoersmiddelen zeven dagen (Hibbert, *The Grand Tour*, 37).

mensch 12 g[u]l[den] moet geven, besproocken te hebben, en na genomen nagtrust en wel getracteert te sien,

traden wij (Novemb[er] 3) ten agt uiren ter coets en voeren een kwart uirs buiten de stadt een nieuwe Citadelle gemaect tot defentie van de voorn[oem]d[e] stadt voorbij, welke cierlick met muiren was opgetrocken en van daer over veele bergen tot Marquise, daer wij ons wat warmden als veel kouder sijnde als in de vorige dagen, en wat vervristen, sloegen wij voort door diergelijcke wegen tot Boulogne, sijnde een klein stedeken liggende op een berg wel gefortificeert, en met een grote voorstadt, daer wij onse rust namen, verciert.

(Novemb[er] 4) 'S-morgens vroeg met den dagh opstaende sloegen wij voort en voeren op Tiren, daer wij pleisterden, en van daer op Monstreuil¹⁶¹, sijnde 7 uiren van Boulogne en 14 van Calais, een stedeken als Boulogne op een hoge berg leggende en versien beneden aen de leegte met een voorstadt; op diverse merckten off pleinen staen putten, daer de menschen het water met groote moite moeten [naar] boven winden en na dit besigtigt te hebben vervoegden wij ons weer in onse herberge, daer "de Vos" uithangt, en na genomen nagtrust traden wij (Novemb[er] 5) ten 7 uiren weder ter Coets en voeren op Berne¹⁶², dat onse pleisterplaets was en van daer op Abbeville, daer wij nauwelix uit de Coets waren getreden, of wierden ons terstont diverse rare snaphanen en pistolen nevens gevesten van degens aengepresenteert, daer wij oock jeder een van de beste paeren pistolen dien wij kosten vinden hebben gekoft, om dat dit geweer voor 't beste, dat in Vranckrijck gemaect wordt, wort gehouden, weshalven dese plaets hier door bij al de werelt beroemt is; sij is liggende in een valleie en veel groter als de drie vorigen, die wij hebben gesien. Des morgens (Novemb[er] 6) sloegen wij voort op Eren, daer wij 't middagmael deden en van daer op Poix, een groot dorp, daer wij vernagten.

(Novemb[er] 7) En met den dag wederom voortvarende, raeckten wij ruim te 12 uiren tot Oldeniel, daer wij 't middagmael hielden en van daer met den avont tot Beauvais, een moi stedeken in een valleie gelegen, en het geene dat het meeste vermaectt sijn de menigte van wijnbergen die het selve omringen en waer door het oock floriseert; het pronckt oock met schone oude en welgeboude kercken¹⁶³ en eenige merckten of opene ruimen, alsmede met een sterck doorlopend water, dat soo hoge is, dat het de straten kan doorlopen en also schoon maecken. Den volgenden dag (Novemb[er] 8) voeren wij op Tillinx een bourg¹⁶⁴ van geen groot belang, en vandaer op Beaumont, een stadt pleisant door een Riviere de Toise genoemt, en vorders de voornoemde steden in veel delen gelijk en van daer (Novemb[er] 9) op St. Denys, daer wij, derwijl wij daer wat pleisterden, de vermaerde kerck¹⁶⁵ gingen besigtigen, die soo oudt als wel gebouwt is, en het geene deselve van binnen meest verciert, sijn de tomben der menigvuldige koningen¹⁶⁶ en derselver gemalinnen en kinderen, die

¹⁶¹ Montreuil.

¹⁶² Bernay.

¹⁶³ De kathedraal was een hoogtepunt van klassieke gothiek. De plannen waren van 1230 tot 1240 gemaakt, de bouw startte in 1247. In 1284 stortte de kerk gedeeltelijk in, het transept werd rond 1500 herbouwd (Baumgart, *A History*, 101).

¹⁶⁴ Niet nader getraceerd.

¹⁶⁵ De abdijkerk van St.-Denis is een sleutelvoorbeeld van vroege gothiek. De bouw begon in 1136.

¹⁶⁶ De Merovinger Dagobert, en van de Karolingen, de Capetingen en uit het huis van Valois 24 koningen en 14 koninginnen met een aantal van hun kinderen (Brandenburg, *La basilique*

daer, dogh niet overpragtigh¹⁶⁷, sijn opgerigt en wederom voor de laeste mael opgeseten, geraeckten wij eindelick met groot verlangen over een seer breiden gestraten en Conincklijcken weg binnen Paris, nemende dien avont onse nagtrust “a la croix de fer”, daer wij des ‘Smorgens (Novemb[er] 10) ter coetse vandaen voeren nae ’t fourbourg St. Germain¹⁶⁸, nemende op recommandatie un chambre garnie¹⁶⁹ au grand jardin Royal nae bij ’t l’hotel imperiael¹⁷⁰, daer wij gingen spijsen, en naer ons verkleedt en ten vlugtig de Stadt besigtigt te hebben, uitstellende de reste tot onse wederkomst,

(Novemb[er] 20) soo sijn wij den 20 Novem[ber] des morgens met de messenger¹⁷¹ op Orleans vertrocken, daer jeder 5 écus moet aen betalen; onse pleister-plaets was Lina, een klein Stedeken, daer wij nae wensch wierden getracteert, en van daer voorbij Streche op Estempe, 14 mijlen van Paris, daer onse nagtrust hadden, en des morgens (Novemb[er] (21)) voor 4 uiren en weder opgeseten, omdat 20 mijlen te rijden hadden voor bij Monerville en Angerville op Touri, daer wij pleisterden, en soo verders door Artnay, Ceriot en andre met den avont binnen Orleans, nemende logys “au trois empereurs”, daer wij ons als seer vermoit sijnde nae een weinig Etens nae bed begaven, en des morgens (Novemb[er] 22) nae een ontbijt genomen en ons met provisie versien te hebben traden in een verdeckte schuit, daer een schipper en twee knechts op waeren, en wierden door de selve seer vermaeckelick voorbij diverse stedekens, dorpen en schone wijnbergen tot Blois gero[e]it sijnde 17 mijlen, daer wij te lande traden en aldaer vernagteden,

en S’morgens (Novemb[er] 23) weder te scheep traden, en ijlings de Loire verders aff tot Amboise, en van daer weder hoge wijnbergen voorbij, waeronder een grote menigte van menschen, die in de wijngaerden wercken, wonen, hebbende haere huizen off hutten in de steenberggen uitgehouwen¹⁷² met twee en drie rijgels¹⁷³ boven malkanderen, ’t welk seer speculatief voor de voorbij-varende is, arriverende omtrent 4 uiren tot Tours, daer wij gingen logeren in St. Louis.

(Novemb[er] 24) ten 9 uiren weder scheep getreden, bevonden 2 Capucijnen¹⁷⁴ tot ons geselschap, die ten deele met ons voeren en de Loire afsacktende, als vooren dan aen dees en geene sijde met steile bergen off klippen verciert, voeren voorbij Candes, dat op een hoeck van de Loire en de riviere de Vienne leit, pronckende met eenige kercken, en bijsonder met St. Martins¹⁷⁵, vermits hij

Saint-Denis).

¹⁶⁷ De grafmonumenten waren uitgevoerd in steen; zonder goud en zonder edelstenen.

¹⁶⁸ Het Faubourg St.-Germain lag buiten de oude stadsmuren, er waren de beste hotels (Hibbert, *The Grand Tour*, 43-44).

¹⁶⁹ Een gemeubileerde kamer.

¹⁷⁰ Hotel Imperial lag in de rue Dauphin (Hibbert, *The Grand Tour*, 43).

¹⁷¹ Met de bestuurder van een postwagen.

¹⁷² ‘De boerenhuijsen zijn meest in de rotsen ingehouden, dat seer drollich om te sien is’, schreef Constantijn Huygens in zijn reisverslag, en ‘waarvan zommigen zelfs meer dan eene verdieping hebben’ aldus een reiziger in 1807. Bovenop de huizen zaaide men ‘moes’ en weidden men de schapen (Frank-van Westrienen, *De Groote Tour*, 101; Elias, *Een minister*, 54).

¹⁷³ Verdiepingen.

¹⁷⁴ Capucijner monniken.

¹⁷⁵ Vernoemd naar Sint-Martinus, bisschop van Tours. Hij was in 397 te Candes overleden. De kerk is in de twaalfde en dertiende eeuw in de gotische stijl van Plantagenet of Angevin gebouwd. In de vijftiende eeuw werd de kerk ter verdediging versterkt.

in de selve gestorven, en te Tours tegen wille van die van Angers begraven is¹⁷⁶, arriveerden tegen den avont tot Saumur¹⁷⁷, nemende onse rust “au trois mores”, daer wij ons nae eenige dagen in pensioen leiden, bevindende het daer beter te zijn als in eenige herbergh, daer wij gedurende onse reise geweest hadden, wordende gans met een silveren servys, daer de kost seer wel naer vervolg was aangedist, want wij naulix hier een maeltijdt sonder diverse soorten van wilt en andre rarigheden, dat alhier in overvloed is, zijn geweest, de deserten naer vervolg, en over de wijn hadden wij oock niet te clagen, want een jeder die nae zijn smaeck kan become; en naer tot Saumur onsen tijdt met studeren ende exerceren van andere oeffeningen¹⁷⁸ tot dus verre doorgebracht te hebben, resolveerden wij (Decemb[er] 30) in ‘t geselschap van twee heeren Quaedt en de H[ee]r Prins¹⁷⁹ den 30 Decemb[er] naer Richelieu te rijden, sijnde 10 mijlen van hier; des S’morgens dan vroeg uitrijdende door Candes voorn[oem]t quamen wij des s’middages tot Chinon, dat aen de voet van een bergh leit met een Casteel op des-selvs top verciert¹⁸⁰, waer onder het ons verlustigde te gaen om de oorspronck van een fontein te sien, die aldaer op de merckt staet; den inganck van desen bergh was engh, en bevindende deselve van binnen seer warm, gelijk hij Somers kout is, dat selfs de ijsdrupelen daer aen hangen; dese steenberg¹⁸¹ geeft soo stercke vogtigheit op, dat het water continuelick de meuren afloopt, gelijk ’t oock van boven druipt en naer dit en het stedeken besigtigt te hebben, deden wij de maeltijdt, waer nae wij ons weer te paerdt begaven, en des avonts omtrent ten 6 uiren het stedeken Richelieu in-reden, daer wij dien avont onder bas en viool met plaisier door bragten en des Smorgens (Decemb[er] 31) vroegh opstaende besaegen wij de stad, wiens gelijk wegens zijn regulierheit noit hebben besigtigt, want de poorten, straten, huizen in diverse figuren malkander alle gelijk zijn¹⁸²; en even daer-buiten leit dat kostelick, plaisante en net

¹⁷⁶ De monniken van Ligugé en die van Marmoutier betwistten elkaar het bezit van het lichaam van de bisschop, maar die van Tours brachten de aardse resten van Sint-Martinus binnen de muren van hun stad. Op 4 juli wordt het feest van de translatie gevierd (Van Leeuwen, *Hemelse voorbeelden*, 76).

¹⁷⁷ Jordens en Eekhout verbleven vier maanden in en om Saumur. Dat is niet zo lang in vergelijking met Robert Montagu, de latere graaf van Manchester, die er circa 1650 meer dan een jaar verbleef. De universiteit van Saumur werd gesticht door de hugenoot Philippe de Mornay, heer van Plessis-Marly. Het instituut werd in 1683 door koning Lodewijk XIV gesloten, al geruime tijd had hij het de protestanten moeilijk gemaakt. Op 17 november 1685 herriep Lodewijk XIV het edict van Nantes uit 1598, waarna het voor de protestanten in Frankrijk onmogelijk werd hun godsdienst uit te oefenen (Hibbert, *The Grand Tour*, 63).

¹⁷⁸ De studie van de Franse taal en al het andere dat nodig was om een heer van stand te worden. Zie in de inleiding.

¹⁷⁹ Beiden niet nader getraceerd.

¹⁸⁰ Op de berg ligt een plateau van 400 bij 70 meter, waarop drie versterkingen liggen; het fort Sint-Georges, het kasteel Milieu, en het kasteel Coudray.

¹⁸¹ Mogelijk La Roche-Clermault.

¹⁸² De plattegrond van de stad is rechthoekig en symetrisch, met een hoofdstraat als as in de lengte. De bouw begon circa 1631, de bouwheer was Armand-Jean du Plessis de Richelieu (1585-1642), kardinaal en minister van Lodewijk XIII.

betimmert casteel¹⁸³ van den hertogh van Richelieu, sijnde door de Cardinal nevens de geheele stadt gebouwt; van al de heerlickheit van dit huis en stad is een geheel boeck geschreven, waer mij aen referere, maer onse reisgebroeders nevens andre die des Conincks huizen besigticht hebben, getuigen dat dit huis des Conincks huizen, ja selfs Versailles in gebouw en veel rarigheid overtreft; na dit alles met overgroot vernoegen besigticht te hebben, en naer gedaene maeltijdt klommen wij weder te paerdt, en reden in der ijl op Loudun, daer wij de H[ee]r Ten Visch en van Vuren¹⁸⁴ vonden, die bij ons ter maeltijdt bleven “aux trois Rois”, daer de Musicanten, dien wij dien avont te voren tot Richelieu gehadt hadden, volgden, en naer onse maeltijdt alsoo met vreugden doorgebracht te hebben, begaeven ons tot verre in de nacht (1685. Jann[uari] 1) in twee diverse geselschappen van Dames, die wel songen en dansten,

en naer des smorgens dit stedeken besigticht en des smiddags weder vrolijck geweest te hebben, namen wij afscheit van de H[e]ren voorn[oem]t en renden te post¹⁸⁵ met den avont weder binnen Saumur.

(Den 12 febr[uar]y) verlustigde het ons in ’t geselschap van de Heeren Duivens, Quadt en Foex¹⁸⁶ te rijden nae seecker heremitage gelegen omtrent Montreuil, alwaer 5 heremiten wonen, waer onder een, soo men segt, de soon Naturel van Coninck Hendrick de 4¹⁸⁷ is, hebbende omtrent 90 jaeren, en gelijkende alle de portraiten des Conincks wonderlick wel, en naer met haer geselschap gecollationeert te hebben en vriendelick bejegent te sijn, renden wij wederom in der ijl door en voor-bij eenige dorpen, als oock La Pierre couverte¹⁸⁸, die ongemeen groot en ten tijde van Julius Ceasear door een groote magt van menschen opgeregt is, binnen Saumur.

(Den 2 Marty) sijn wij in ’t geselschap van de Heer Verschuir¹⁸⁹ seer vermaeckelick meest langs de Loire gereden nae Angers, daer wij s’avonts laet aenquamen, nemende ons logis “au grifon”, daer wij ons dien avont vrolick maeckten, en nae genomen nacht-rust (3 M[aa]rt) vroeg opstonden, begevende ons naer ’t Casteel¹⁹⁰, dat seer hoog leit en van waer men de gantsche stadt oversien kan; het-selve is wel versiert van ronde toorens¹⁹¹, die ’t gans omringen; wij sagen oock een Cage of kooi van hout gemaect en wel van ijser versien, bequamer om beeren of leeuwen dan menschen daer in te sluiten. Nog is de selve laten maecken, door René duc d’Anjou Roy de Sicile om sijn vrouw wegens jalousie daerin te sluiten¹⁹², gelijk sij haer dagen daer oock heeft geëindigt. Van

¹⁸³ Het kasteel, waarvan de bouw in 1625 begon, lag aan het einde van de lengte-as van het stadje in een groot park. Het kasteel was een imitatie van Versailles, en werd rond 1800 verwoest (Dams en Zega, *Pleasure*, 25).

¹⁸⁴ Beiden niet nader getraceerd.

¹⁸⁵ Met de postwagen.

¹⁸⁶ Niet nader getraceerd.

¹⁸⁷ Hendrik IV (1553-1610), koning van Navarra en Frankrijk. Hendrik IV had vele bastaarden, de laatste stierf in 1682 (Mitford, *De Zonnekoning*, 25).

¹⁸⁸ De hunnebedden van Pierre Couverte liggen op een open plek in het bos.

¹⁸⁹ Niet nader getraceerd.

¹⁹⁰ Het kasteel van Angers stamt uit de dertiende eeuw.

¹⁹¹ De meeste van de zeventien ronde torens van 40 à 50 meter hoog, zijn door Hendrik III afgebroken.

¹⁹² De koning van Napels en Sicilië René van Valois, hertog van Anjou en Lotharingen (? –1480), was twee keer getrouwd. Beide huwelijken worden zeer gelukkig genoemd. Waar het verhaal van de kooi vandaan komt, is niet getraceerd.

hier gingen wij besigtigen de aldaer beroemde kerck St. Maurice¹⁹³, die in 't hoge van de stadt vrij ruim en pragtig gebouwt staet; van daer nog eenige andere van minder qualiteit, als oock de Mail¹⁹⁴ en al wat vorder in de stadt besiensweerdig was, en nae gedaen middagmael reden wij op Borgneuf, daer wij arresteerden, en soo vorder voor-bij (voor)deftige lant-huisen, waer onder een van Mons[igneu]r de Schomberg¹⁹⁵, en voor-bij veel foursen¹⁹⁶ van fonteinen als vlietende beeckjes tot la fleche¹⁹⁷, daer wij logeerden “aux quatre vents”, daer in 't geselschap van 2 Abbés de maeltijdt deden, begevende ons naer genomen nagt-rust, (4 M[aa]rt) naer 't College der Jesuiten¹⁹⁸, dat daer het remerckabelste is; haer getal was meer als 80, haer Clooster is gerenomeert door gans Vranckrijck, belangende het gebouw is konicklijck, sijnde onbegrijpelijk groot, want 5 groote plaetsen alle int ronde bebouwt sijn, een kostelicken hof en wandelplaets van agter; dit clooster pronckt oock seer met twee groote en wel beschilderde galderien, soo van de daden van Hendrick de 4 als van de portraiten van de oude Coningen, en des-selfs kinders; dit stedeken pronckt oock met het huis van de marquis de la Varenne¹⁹⁹ dat deftig uit de graften is uitgetrocken met een schone hof verciert als mede een mail, een cae[t]sbaen en schone stallingen; Naer ons een weinig versterckt te hebben reden wij van daer door Bourge, daer wij plaisterden en Longé op Saumur, daer wij S'avonts met contentement weder aenquamen. Dit stedeken leit op de voet van een punt van een berg en seer vermaeckelick langhs de Loire, op de top van de voorn[oem]d[e] bergh leit een schoon groot casteel²⁰⁰, dat wèl gebouwt is; het stedeken is in sigh selfs klein, dogh de voorburgen die 't omringen, en op eilanden in de Loire liggen, maecken het tot een tamelicke groote; daer woenen oock veel luiden van fatsoen, en het sterckt alle andere steden in Vranckrijck exempt Paris aengaende de exercitien de loeff af. Nadat wij daer met genoeghen vier maanden aldaer hebben doorgebracht, en na den 25 Marty s'avonts een goet afscheit gegeven te hebben aen de heeren Alvya, Burmania²⁰¹ en eenige anderen, sijn wij den 26 s'morgens nae gedaen ontbijt met de voorn[oem]d[e] Heeren van daer gereden, die ons 7 mijlen “aux trois vollets” geleiden, daer wij s'middaghs het afscheit-mael onder een glaesjen wijn de Bourgogne hielden, waer nae wij in alle ijl nogh binnen Tours renden, nemende ons rustplaats “à St. Louis”. S'morgens (27 Marty) met den dag opstaende doorsagen wij het overige van de stadt, als de Malybaan en eenige kercken²⁰², waer

¹⁹³ De kathedraal St.-Maurice is uit de twaalfde, dertiende eeuw. De met drie torens bekroonde façade is zestiende-eeuws.

¹⁹⁴ De maliebaan. Het malie-spel is een voorloper van het balspel kolven.

¹⁹⁵ Niet nader getraceerd.

¹⁹⁶ Fournieren; voorzien. Mogelijk bedoeld: goed voorzien.

¹⁹⁷ La Flèche.

¹⁹⁸ Het klooster van de Jesuiten werd van 1620 tot 1653 gebouwd. In 1625 waren er 1.500 leerlingen. Na de verdrijving van de kloosterlingen in 1762 werd het gebouw een militaire school.

¹⁹⁹ Niet nader getraceerd.

²⁰⁰ Het kasteel van Saumur werd eind veertiende eeuw gebouwd door Lodewijk I, hertog van Anjou (1339-1384), en voltooid door Lodewijk II, hertog van Valois (1377-1417). Het vijftiende-eeuwse interieur is van René van Anjou, en eind vijftiende eeuw werd het kasteel versterkt door Du Plassis-Mornay. Onder Lodewijk XIV en XV was het de residentie van de gouverneur.

²⁰¹ Beiden niet nader getraceerd.

²⁰² Onder andere de kathedraal St.-Gatien, waaraan van de dertiende tot de zestiende eeuw werd gebouwd; en de kerk St.-Julien uit de dertiende eeuw.

nae wij weder te paerdt klommen, rijdende door goede lantsdouwe tot Amboise, 6 mijlen van Tours sijnde een klein stedeken, pronckende seer met een overgroot casteel²⁰³, waer op wij sagen het hertshoorn hier vooren van vermelt²⁰⁴, als mede twee torens, die een trap of op-weg in sig hebbene, daer men met koets en paerden kan mede op-rijden.²⁰⁵ Van hier gingen wij weder nae onse herberge “d’écus”, daer wij ’t middagmael bestelt hadden, en naer dat genuttigt te hebben, renden wij nog ten 5 uiren binnen Blois, gaende logeren in de galere²⁰⁶. Desen avont bragten wij door met het besigtigen van de stadt, bevindende de selve wel soo groot als Saumur. S’ morgens (28 Martij) reden wij seer vroeg uit Blois en renden ijinck door groote schone velden alle bij na met wijngaerden beplant, siende veel hasen seer tam nae-bij ons lopen, op Chambort²⁰⁷, het eerste Conincklick huis dat wij in Vranckrijck gesien hadden; het selve leit in een laegte seer costelick bij-nae alle van torens opgebouwt²⁰⁸; daer sijn van binnen veel groote gemacken²⁰⁹, dog geene waeren gemeubleert ter oorsaeck, dat men daer met timmeren besig was, en men maeckte preparatie om eenige grote stallingen als huizen voor grooten te bouwen; men maeckt daer van water lant en van lant water; oock stont daer oock een Canal²¹⁰ meer als een uir verre gemaect te worden, om water in een mo[e]ras nae aen ’t casteel gelegen te brengen; na dat wij dit alles geexamineert hadden, joegen wij weder voort door ’t perck des Conincks, daer wij veel harten sagen en gesegt wort 7 mijlen in sijn omtreck te hebben²¹¹ op²¹², daer wij ’t middagmael hielden “aux trois dois”, en van daer s’avonts binnen Orleans, nemende ons logis “aus trois empereurs”, alwaer wij vonden de heer Baron Swartsenbrug nevens de H[ee]r Wijdenbrugge²¹³, daer wij veel beleeftheit van ontgingen; den volgenden dag sogten wij op de H[ee]r Twickelo²¹⁴, Valk en Verschuir, die dien dag met ons gingen wandelen, tonende ons alles dat besiensweerdig was, en des avonts gingen wij samen tot den H[ee]r Verschuir ten eeten, gelijk sij s’middags tot ons gedaen hadden. Den volgenden dag (30 Marty) gingen wij nogmael de stadt door-wandelen met de voorn[oemde] Heeren; dese stadt leit bijkans boogswijse aan de Loire²¹⁵, sijnde ongelijk grooter als een van die

²⁰³ Het kasteel van Amboise was al in de Gallo-Romeinse tijd een vesting. Het was bezit van de graven van Amboise totdat Karel VII het confisceerde.

²⁰⁴ Zie 25 oktober. De ‘schricklijk groote hertshoorn was uniek en werd in menig journaal vermeld (Frank-van Westrienen, *De Groote Tour*, 263).

²⁰⁵ De *tour des Cavaliers* is een ronde toren met een doorsnede van 21 meter, beroemd door de helling waardoor de paarden naar boven konden lopen.

²⁰⁶ Waarschijnlijk een verhaspeling van een hotelnaam.

²⁰⁷ Een van de grootste kastelen van Frankrijk, dat Frans I van circa 1519 tot 1550 liet bouwen.

²⁰⁸ Meer dan 300 torens en schoorstenen omringden de 36 meter hoge centrale toren (Baumgart, *A History*, 232).

²⁰⁹ Chambord heeft 440 kamers.

²¹⁰ Het kanaal loopt vlak voor het kasteel langs en heeft een lengte van circa 14 kilometer.

²¹¹ Het park is 5.500 hectare groot.

²¹² Niet ingevuld.

²¹³ Beiden niet nader getraceerd.

²¹⁴ Mogelijk Unico van Twickelo of diens jongere broer Otto Jan, zonen van Johan van Twickelo, burgemeester te Deventer.

²¹⁵ De stad had de vorm van een halve circel, de Loire stroomde langs de rechte kant.

wij te voren gesien hebben; sij pronckt met veele kercken onder anderen met die van St. Clou²¹⁶, die cruisswijse vrij pragtig gebouwt wort, want niet tegenstaende sij veel jaren onder handen is geweest, is sij nog niet voltrocken; het bisschopshuis²¹⁷, dat daer-omtrent staet, geeft oock grote cierage aen de stadt, gelijk oock een Maliebaen op de wallen, daer s'avonts veel Heeren en Jufferen gaen wandelen; de duitse natie heeft oock groot regt²¹⁸ in die stadt, 'twelk te lang is om te schrijven; naer wij des avonts afscheitsmael gegeven hadden aen de Heeren Twickelo en Valk en naer genomen nagtrust reden wij ten 7 uiren s'morgens (31 Maart) , naer eenige moielickheit met de messenger gehadt te hebben, door eenige dorpen tot Pluvié, daer wij ten 1 uir aenquamen en naer genomen middagmael door schone bouwlanden, diverse dorpen tot "la chapelle de la reine", daer wij met eer sober tractement soo van eeten als slapen dien nacht passeerden; s'morgens den 1 April (1 April) vroeg weder opgeseten reden wij 2 mijlen door een bosch daer wij eindelick Fontainebleau²¹⁹ vonden; Naer ons arrivement gingen wij terstont alles besigtigen, dog alsoo het onbeschrijfelijk groot en niet minder kostelick is, soo sal alhier niet bijsonders van schrijven, maer alles aen de memorie refereren; nae dit gingen wij middagmael houden "au lion d'or", waer wij weder te paerdt klommen, bevindende naer een weinig rijdens, dat dit huis en bourg in een grote valleie tusschen hoge steenbergen of klippen, die meest of bij-nae alle beplant sijn, gelegen is, naer een weinig voortrijdende, quamen aen de Seine, bevindende die veel smaller als omtrent Paris, en naer 2 mijlen rijdens quamen wij eindelick tot Muelun, een klein stedeken, daer de Seine op twee diverse plaetsen breedt en vermaeckelick doorloopt; naer dit geexamineerd te hebben, gingen wij nacht rust nemen "à la corne du cerf", des smorgens (April 2) begaven wij ons in de "coche"²²⁰, waer wij seer vermaeckelick de Seine afsackten, passerende eenige kleine stedekens, dorpen, en lust-huisen; onder alle de dorpen was chalenton, dat seer lang is, het beste, en onder de huisen dat van Mademoiselle de monpansier²²¹, den aerdtbisschop van Paris²²², en eenige andere grooten, en alsoo geraeckten wij eindelick met den avont tot Paris, willende "au hostel imperial" logis nemen, maer vonden geen plaets, waerom wij "au hostel de Romain" gingen, daer de Heeren Quaedts en Prins,

²¹⁶ Waarschijnlijk bedoelde Jordens de kathedraal St.-Croix, waarvan de bouw begon in de dertiende eeuw. Er werd tot in de negentiende eeuw aan gebouwd.

²¹⁷ Het begin zestiende eeuw gebouwde *Ancien évêché* heeft een stenen trap en een houten betimmering op de begane grond (Blunt, *Art and Architecture*, 34).

²¹⁸ De Duitse Natie had speciale rechten aan de universiteit, zoals het dragen van wapens.

²¹⁹ Het ten zuid-oosten van Parijs gelegen kasteel Fontainebleau werd in opdracht van Frans I (1494-1547) gebouwd naar een ontwerp Gilles le Breton uit circa 1527. De leiding van het geschilderde decoratiewerk had Rosso Fiorentino tot zijn dood in 1540, en hij werd opgevolgd door Francesco Primaticcio. Fiorentino decoreerde de galerij van Frans I in Italiaans maniëristische stijl met mythologische en allegorische voorstellingen. Primaticcio beschilderde de galerij van Hendrik II en de galerij van Odysseus.

²²⁰ Een grote diligence.

²²¹ Anne Marie Louise van Orléans (1627-1693), hertogin van Montpensier. Zij werd 'la grande mademoiselle' genoemd, en was een volle nicht van Lodewijk XIV. Aan de oever van de Seine bij Choisy-sur-Seine bouwde zij een landhuis. Zij woonde er in de zomermaanden, vanuit haar bed bekeek zij de passerende boten (Steegmuller, *La Grande Mademoiselle*, 249, 266).

²²² Niet nader getraceerd.

hier voren van gemelt, gelogeert waren, alwaer wij twee nagten bleven, dogh alsoo de camer niet tot ons contentement was, vonden een beter huis “à la ville de Stockholm”, daer wij de beste aen de straet op de eerste verdiepinge hadden.

(Den 6 April) verspraecken wij met eenige heeren een reis naer de environs van Paris te doen, die wij den 7 s’ morgens aenvongen, rijdende de poort St. Martin²²³ uit naer Chantilli²²⁴, behoorende aen de Prins van Condé,²²⁵ gelijk hij oock aldaer sijn hoff hout; het Casteel leit in een valleie deftig met graften omringt, waer buiten sijn seer schone parterres, ontallick getal van fontainen en cascaden, eenige Canalen, waeronder een bij-nae een riviere gelijk is; de grote van dese plantasie²²⁶, soo in ’t nette omtrent het huis, als in ’t grote wat verder afgelegen is, bij-nae onbegrijpelijk; het bereikt diverse dorpen, en alle de advenües, die van alle canten comen, sijn conincklijke wegen, meer als een uir lang alle wel beplant; naer dit dan met overgenoegen ja met verbaestheit besigtigt te hebben, renden wij nog ijlincks tot Liencourt²²⁷, sijnde eigen aen²²⁸, secretaris van Staet; het selve is veel kleinder, dogh de plantage ouder en ongemeen net; in een parterre sittende telden wij over de 100 fontainen en Cascaden in een seer klein begrip; daer sijn oock schone hoge geschoren heggen, en alle de allées en paden worden oock bijzonder net en schoon gehouden²²⁹; het huis is nieuw in ’t vierkant in sijn graften opgemetselt, in welke selfs veel fontainen sprongen. Nae genomen nagt-rust renden wij (8 April) des ogtens op Vernuil²³⁰, staende op een top van een berg door een duc de Vandeaume²³¹, bastaerdt van Hend[rik] de 4 getimmerd; het is omringt aen de eene kant met een bosch off parck, en het pronckt aen de ander kant met eenige canaels die op ’t hoge tusschen de bergen sijn; van hier wederom door de plantage van Chantilli gereden sijnde, renden wij op Lousage, daer wij ’t middagmael deden en van daer door diverse andere dorpen op Monmerenci, daer wij vernagteden, (den 9 April) reden wij op Malmaison toebehoorende aen M[onseigneur] de Malmaison²³², liggende hoog en seer vermaeckelick aen de Seine; daer sijn ook schone hoven wel beplante allées, waer-van wij een door joegen, die ons nae bij het bosch van St. Germain bragtede, dat wij door-reden en met den avont te St. Germain

²²³ De 17 meter hoge triomfhoog werd in 1674 gebouwd ter memorie van de overwinning op de Duitse, Spaanse en Nederlandse legers.

²²⁴ Chantilly of Château Condé was een middel-eeuwse fortificatie en werd in de jaren 1527 tot 1532 in renaissance stijl herbouwd in opdracht van legeraanvoerder Anne de Montmorency (1493-1567) (Blunt, *Art and Architecture*, 135, 139).

²²⁵ Lodewijk II, *Le grand Condé*, hertog van Enghien (1621-1686).

²²⁶ De beroemde tuinen van Chantilly waren met elegante smaak aangelegd; met in de bosjes vrijwel verborgen volières (Hibbert, *The Grand Tour*, 42).

²²⁷ Baptiste de Cerceau bouwde in 1583 het hoofdgebouw van het kasteel van Liancourt (Blunt, *Art and Architecture*, 419, 426).

²²⁸ Niet ingevuld. Mogelijk Louis Henri Joseph de Loménie, graaf van Brienne (1636-1698) of Simon Arnaud, markies de Pomponne (1618-1699), beiden zijn secretaris van staat geweest.

²²⁹ Van dit ‘paradis de la Terre’ is niets meer over (Frank-van Westrienen, *De Groote Tour*, 260-261).

²³⁰ De bouw van het kasteel van Verneuil sur Oise begon circa 1560 en werd afgerond door Hendrik IV (1553-1610) (Blunt, *Art and Architecture*, 143-145).

²³¹ Henri de Bourbon, hertog van Verneuil.

²³² Niet nader getraceerd.

quamen, nemende logis “à l’épée royal”; (10 April) des s’ morgens vroeg gingen wij besigtigen het casteel²³³, dat gans van binnen vertimmerd was, en van buiten nieuw opgemaect; het leidt aan de eene zijde aen ’t dorp en aen de ander zijde is verciert met twee parterres, die seer net sijn. Weder opgeseten renden wij naer de machine²³⁴, een instrument onbegrijpelijk voor alle de werelt, want het door diverse pijpen het water uit de Seine doet opdrijven omtrent 600 voet hoog, dat vandaer over bergen en dalen naer Versailles wordt gedreven; dese machine is ongemeen groot en niet minder kostelick want daer selfs veel smeden wonen, die niets arbeiden al tot reparatie der voorn[oemde] machine; naer dit met verwonderinge verlaeten hebbende, reden wij op Merli²³⁵, sijnde een nieuw lusthuis des Conincks seer net in ’t vierkant opgetrocken, staende als in een hoff, die nog verciert is met 12 kleine lusthuisen behalven een Capelle en nog twee andere gebouwen, die ter zijde het huis overstaen²³⁶; de hoff is gans omringt met een galderie gaende van het eene lusthuis daer door in ’t ander; daer sijn oock drie grote wateren beginnende van het huis tot aen ’t eindt, sijnde de een hoger als de ander, alle met fonteynen verciert; dit is al nog soo nieuw; dat het behalven het huis nog niet voltrocken is²³⁷, maer wordende seer sterck daer aen gearbeidt, gelijk aen andere cieragien die daer nog omtrent worden gemaect. Van daer reden wij door een brede welbeplante allée, die gestraet was op Versailles en van daer op St. Clou²³⁸ tot Paris, maer dewijl van dese beide een boeck vol van geschreven is, dat wij hebben gekoft, soo sullen wij hier niet van schrijven. Den 11-12 en 13 April bragten wij wederom door met Paris te sien en den 14 gingen wij weder nae Versailles²³⁹, om de exercitie van het carousel²⁴⁰ te sien, daer Monseigneur²⁴¹ selfs present was; het geluckte ons nog tegen den avont de koninck van de jagt te syn comen met

²³³ Het kasteel Saint-Germain werd van 1539 tot 1549 gebouwd en door Lodewijk XIV verbouwd (Blunt, *Art and Architecture*, 51, 53).

²³⁴ De ‘Machines’; beroemde, in de Seine gebouwde watermolens ‘die het water 500 voeten door yseren buisen op een hoge berg opdringen’ (Frank-van Westrienen, *De Groote Tour*, 260).

²³⁵ Jules H. Mansart bedacht in 1679 een nieuw principe voor koning Lodewijk XIV, voor de bouw van Marly: twaalf los van elkaar staande paviljoens flankeerden aan weerszijden de rechthoekige tuin die achter het kleine kasteel lag. De paviljoens waren door berceaus van zoetgeurende heesters verbonden. Elf werden bewoond, het twaalfde paviljoen was de badkamer. Marly is tijdens de Franse revolutie verwoest (Mitford, *De Zonnekoning*, 65-66).

²³⁶ Die aan weerszijden van het voorplein staan.

²³⁷ Lodewijk XIV sliep in 1686 voor het eerst op Marly (Mitford, *De Zonnekoning*, 66).

²³⁸ In 1658 kwam de voormalige bisschoppelijke woning Saint-Cloud in handen van Philips I, hertog van Orléans, de broer van koning Lodewijk XIV. Hij verrijkte het kleine paleis aan de oever van de Seine met een uitgestrekt park waarin onder andere een cascade van 90 meter hoog en vele prachtige gebouwen.

²³⁹ Hoewel het prestigieuze paleis nog lang niet klaar was, had Lodewijk XIV het in 1682 als zijn woning gekozen en er de regering gevestigd (Mitford, *De Zonnekoning*, 95).

²⁴⁰ De beroemde carroussel van 1662, de plaats waar ruiters ringreden; een spel naar Italiaans voorbeeld waarbij de ruiters naar een opgehangen ring staken (Burke, *Het beeld*, 161).

²⁴¹ Philips I, hertog van Orléans (1640-1701), *monsieur*, broer van Lodewijk XIV.

Madame²⁴² en veel andere dames, die alle te paerdt sittende als amazonen gekleet waren; ter selver tijdt sagen wij oock Madame de Montespan²⁴³ nevens haer twee dogters²⁴⁴. Naer dit klommen wij weder te paerdt rennende ijlincks tot Paris.

Den 15 April sijnde Sondagh huurden wij een coe[t]sje en voeren te Charenton²⁴⁵ te kercke, die wij soo vol als ick nog oit een kerck gesien heb, de straet so vol Carossen, dat men nauwelix, niet tegenstaende die seer breedt is, passeren conde; naer twee mael ter kercke geweest te zijn voeren wij naer een huis, daer de koninck stieren, leeuwen en beeren gereyt houdt tegen honden, die daer opgesloten waeren, en in wreetheit de leeuwen gelijk waeren; van daer naer 't bois de Vincenne, daer tegen den avont honderden van Carossen quamen om daer te rijden; daer aen gelegen is oock een huis off casteel des Conincks Vincenne gen[oem]d²⁴⁶, dat bij veel onser officieren nog wel bekend sal zijn, Vandaer reden wij weder nae huis.

Den 19 april huurden wij een carosse met de H[ee]r Baron Swartsenburgh en Wijdenbrug vaerende te samen naer Versailles, daer wij naer arrivement ons nae de Louvre begaven, vindende de koninck in een grote kamer nevens Monseigneur, en de meeste van Conincklijcken bloede; naer dat de koninck daer aengehoort hadde een predicatie ontfingt hij 't nagtmael, waer hij waste de voeten der armen²⁴⁷ ende haer aendiende met een serviette in de handt; Monseigneur nevens nogh 12 van de eerste van 't koninckrijk droegen de schotels tot 12 mael naer malkanderen, die dan telkens alle door de Coninck op de tafel geset wierden; op diergelijcke wijze diende Madame la Dauphine²⁴⁸ nevens de andere dames de armen in een andere camer.²⁴⁹ Nae dit gingen met de Coninck nevens alle Heeren en Dames van 't hof in de Misse, die daer oock 't nagtmael ontfingen; naer de maeltijdt, was het gansche hof weder in de Vesper, daer wij ons oock present hielden, naer dien

²⁴² Elisabeth Charlotte van Beieren (1652-1722), *madame, Liselotte*. Echtgenote van 'Monsieur'.

²⁴³ Françoise *Athenäis*, markiezin de Montespan (1641-1707), maitresse van Lodewijk XIV.

²⁴⁴ Louise Françoise (1673-1743) *mademoiselle de Nantes*, en Françoise Marie (1677-1749) *mademoiselle de Blois*.

²⁴⁵ Gelegen tussen de Seine en het bos van Vincennes.

²⁴⁶ Aan het kasteel Vincennes werd achtereenvolgens door Philips VI, Jan de Goede en Karel V gebouwd tot 1370. In 1652 ging kardinaal Jules Mazarin (1602-1661) er wonen. Het hof van Lodewijk XIV kwam er nooit, totdat de koning het kasteel in 1715 nogmaals liet verbouwen (Blunt, *Art and Architecture*, 143; Mitford, *De Zonnekoning*, 241; Boussard, *Atlas historique*, 183).

²⁴⁷ Voordat het Laatste Avondmaal begon, waste Christus de voeten van zijn dicipelen. Ter herinnering hieraan wordt op donderdag voor Pasen - Witte Donderdag – in de kerken een rituele voetwassing gehouden.

²⁴⁸ Marie Anne Christine Victoria van Beieren (1660-1690), getrouwd met de zoon van de koning, Lodewijk *le grand dauphin*. Dochter van Ferdinand Maria, keurvorst van Beieren.

²⁴⁹ In 1765 zag Johan Raye een dergelijk ritueel aan het Weense hof: twaalf oude mannen werden bij de maaltijd bediend door de keizer, de kroonprins en de aartshertogen. Na het eten knielde de keizer neer, waste hun voeten en kustte ze. De keizerin, de kroonprinses en de aartshertoginnen deden hetzelfde voor twaalf oude vrouwen (Raye, *Een levenslustig heer*, 32).

gecindigt sijnde, gingh Monseigneur te paerdt op de Jagt; Madame la Dauphine ging een ander tour doen en de koninck gingh uit varen met een halff overgedeckte carosse wel bespant met 6 Spaense hengsten, die hij selfs mende; het geheel hoff dan uit siende, oordeelden wij beter occasie te hebben om het paleis te besien, dat wij oock tot contentement deden, bevindende alles onbeschrijflick costelick, het silver soo gemeen en menigvuldig of het coper was; naer dit begaven wij ons weder nae Paris. Des anderen daegh (20 April) gingen wij 6 sterck uitgelei doen aen de H[ee]r Duivens. (23 April) den 23 gingen wij wandelen in de tulerie²⁵⁰, gelijk wij meer mael gedaen hadden, alwaer 't ons toen geluckte Monsieur te sien wandelen, welke alleen van 't hoff wij nogh niet gesien hadden. (Den 27 [april]) voeren wij weder met een afgehuirde Carosse naer Versailles²⁵¹, om des selfs kostelickheit ende schoonheit voor de laeste mael te syn, gelijk wij dan daer oock goede occasie toe vonden, Naer dat wij de koninck en het gansche hoff ter misse hadden sien gaen en daernae ter coetse klimmen om te Merli het middagmael te houden, gingen wij nogmael op de apartementen van de koninck, daernae die van Madame la Dauphine en die van Monseigneur, besigtigden, die in costelickheit niet seer te roemen waren; hier naer gingen wij besigtigen den hoff²⁵², hadden het geluck van de voornaemste cabinetten te syn, als mede sagen wij de meeste fonteinen dien selver middag springen dit is niet minder Conincklyck als de louvre en alle andere costelickheit, van hier scheideden wij met den avondt en arriveerden ten 10 uren te Paris, van waer wij naer afscheit genomen te hebben van vrienden en kennissen den 1 May (1 Mei) vertrocken, settende ons op de diligence, sijnde een carosse, die te poste gaet naer Lion²⁵³; den eersten middag pleisterden wij tot Mélun en des nagts tot Pons; den 2. (2 Mei) s'morgens ten 3 uiren weder opgeseten renden wij door vette bouwlanden, eenige dorpen en steden op Joigni, daer wij ons uitgehoste magen²⁵⁴ een weinig hervulden, en vandaer nog s'avonds tot Vermenton, een klein miserabel steedsjen, daer wij ons nog verlustigden met de marionetten te sien dansen, waerbij was oock een beer die een huid had van een tiger, die wist op de maet te dansen en te wandelen als een mensch; naer dit gesien te hebben gingen slapen tot 2 uiren nae midnagh, als wanneer wij weder opsaten (den 3. Mei) vaerende over bergen en dalen tot la Roche, daer wij weder dineerden, en van daer met den avont tot Arnaij le duc, daer wij tegen vermoeden nog diverse schone en vriendelicke jufferen rencontreerden. Den 4 (4 Mei) snagts wederom als te voren te 2 uir opgeseten, passeerden de veel hoger bergen als voren, reden wij op Châllon, daer wij middagmael hielden, en van daer met een verdeckte schuite

²⁵⁰ De tuinen van de Tuileries langs de Seine tussen het Louvre en de Place de la Concorde gelegen, waren in 1664 herschapen door de tuinarchitect André le Nôtre (1613-1700). De tuinen waren – in de achttiende eeuw – niet toegankelijk voor “gewone mensen” (Hibbert, *The Grand Tour*, 46, 55).

²⁵¹ Vanuit Parijs vertrok twee keer per dag een coche naar Versailles. De reiziger kon ook kiezen voor een carrosse of postwagen, of voor een boot tot Sèvres en het laatste stuk voerde dan over een verharde weg (Hibbert, *The Grand Tour*, 61).

²⁵² De tuinen waren ontworpen door André le Nôtre (Hibbert, *The Grand Tour*, 56).

²⁵³ In de achttiende eeuw vertrok de diligence om de andere dag vanaf het Hôtel de Sens te Parijs naar Lyon. De route voerde langs Mélun, Joigny, Vermenton en Arnay le Duc (Hibbert, *The Grand Tour*, 64).

²⁵⁴ Een diligence had geen veren.

die op de diligence wagt en met 2 paerden getrocken wordt de Saone aff en dien avont nog tot Mascon, als hebbende alsoo wel hier als op de weg alle drie uiren ververschinge van paerden gehad. Den 5 (5 Mei) wederom voort-varende quamen wij omtrent 5 uiren tot Lion, de tweede stadt van Vranckrijck, nemende ons logis “à l’écus de france”. Dese stadt is gelegen ten deele tusschen en ten deele langhs en tegens ongemeene hoge bergen; de Riviere de Saone loopt omtrent in ’t midden langhs door de Stadt, gelijk de Rhône daer buiten-langhs loopt, dese twee rivieren loopen aen ’t einde van de stadt te samen; sij is oock verciert met een ongemeen kostelick stadthuis²⁵⁵, ja het beste van Vranckrijck, eenige fraye kercken²⁵⁶ en veel prachtige gebouwen van geestelicken²⁵⁷ en particulieren; men gaet sig s’avonts nae den eeten diverteeren op diverse wandelplaetsen, en men leeft er ongemeen wel; wij sagen een seer curieus Cabinet²⁵⁸ van M[onsie]r de La Servière dat door geheel Vranckrijck seer gerenommeert en met veel rarigheit versiert is. Nae dit alles gesien te hebben sijn wij den 8e (8 Mei) Dingsdaegs naer de middag van daer gereden, rijdende dicht bij de bergen van Savoyen, daer wij vernagteden tot Noyié. Den 9 (9 Mei) met den dagh weder opgeseten, passeerden en sagen wij veel hoger bergen, als wij nog in Engelandt of Vranckrijck oit gesien hadden, waer van veel met sneuw nog bedeckt waren en naer ons berigt wierde altijd bedeckt bleven; vermits de sneeuw scheenen sij dickwils wolcken te sijn, off dat sij met de selve samen-gevoegt waren; dien dagh renden wij nogh tot Nantois, een dorp dat aerdig gebouwt is en overvloed van fontainen²⁵⁹ heeft, die sig ontlossen in een groot meer²⁶⁰ tusschen hoge steile bergen daer aengelegen. Den 10 (10 Mei) met den dag weder voortrijdende passeerden alderlei slagh van watermolens die van de fonteynen gingen, alsmede veele hoge bergen als voren, siende in ’t voorbijrijden daer de Rhone sig verbergt en drie mijlen onder de bergen doorloopt, en van daer, naer omtrent twee mijlen rijdens, passeerden wij de selve en reden door Savoyen s’avonts binnen Geneve, gaende logeren “aux trois Rois”. Den 11 (11 Mei) gingen wij besigtigen die stadt bevindende, dat de-selve eenigsins in ’t lange gelegen is dwars tegen het lac, uit het welke de riviere de Rhone spruitende daer op twee plaetsen doorloopt; aen dese sijde is de stadt leegh²⁶¹ en aen de lantkant hoogh, sij heeft weinig particuliers om te sien als de groote truiten²⁶², die somtijdt 30 a 40 pont wegen; terwijl wij aldaer waren hebben niet versuimt om ons in Godts gehoir te begeven, als

²⁵⁵ Het stadhuis werd gebouwd van 1614 tot 1679 (Blunt, *Art and Architecture*, 446).

²⁵⁶ Onder andere de kathedraal St.-Jean – met een groot uurwerk - uit de dertiende, begin veertiende eeuw; en de dertiende-eeuwse kerk van St.-Irénée. De kerken Aunaï en Chartreux, en op een hoogte de Notre Dame de Fourvières (Blunt, *Art and Architecture*, 407; Mâle, *The Gothic Image*, 43, 83, Elias, *Een minister*, 100).

²⁵⁷ Onder andere het Urselinenklooster dat halverwege de berg lag (Elias, *Een minister*, 100).

²⁵⁸ Waarschijnlijk een rariteitenkabinet; een verzameling ‘zeldzaamheden’ en ‘sonderlingheden’ van voorwerpen uit de natuur zoals schelpen, koralen, gesteenten, en opgezette dieren maar ook porselein, lakwerk, kleding, sieraden en wapens. De verzamelrage werd in heel Europa bedreven (*De wereld*, 16).

²⁵⁹ Watervallen.

²⁶⁰ Ten noorden van Lyon, tussen de Sâone en de Rhône ligt het gebied Pays de Dombes, waar veel meren zijn.

²⁶¹ Laag gelegen.

²⁶² Forellen.

hebbende lange tijdt sulx niet cunnende genieten; men predickt daer alle morgen ten 7 uiren, en des avonts ten 4 en een halff houdt men een bede-stondt; daer sijn 24 predicanten, als 12 voor de stadt en 12 voor het landt; daer woont geen eenig mensch als van “de” religie²⁶³, exempt de resident van Vranckrijck. Den 12 (12 Mei) gingen nogmael doorwandelen de stadt als oock daer buiten, daer sij pronckt met een maljebaen²⁶⁴ en veel tuinen, en alsoo de H[ee]r Baron Swartsenburg nog niet was gecomen, gelijk hij ons belooft hadde, resolveerden wij den 13 (13 Mei) s’ morgens te vertrecken, rijdende het lac langes tot Rhole, een dorp in Switserlant, daer wij middagmael hielden en van daer nogh verder het lac langes in ’t gesigt van de alpes, ongelooffelicke hoge bergen aen de ander sijde des lac, tot de stadt Lausane, daer wij vernagteden “aux trois couronnes”.

Den 14 (14 Mei) met den dag voortrijdende dwars van het lac aff over hoge bergen en groote boscagien, passerende als nog gelijk als voren menigte van fonteynen²⁶⁵, die ruisschende rivieren maecken tot het stedeken Moudon, daer wij middagmael hielden en joegen nog dien dag tot Avance, dat gesegt wordt ten tijde van Julius Cesar Paris in grote bij-nae gelijk geweest te sijn.²⁶⁶

Den 15 (15 Mei) s’ morgens seer vroeg voortrijdende passeerden wij omtrent Morat een huis dat gemaect was, om de dootbeenderen van de Bourgondise soldaten, die sij aldaer ruim 200 jaren geleden meest ter neder-gemaect hadden²⁶⁷, in te leggen; het landt soo veel doorgereden hebbende bevonden wij redelick vrugtbaer ongemeen wel en beter als Vranckrijck beplant, want wij veele bosschen van sparre, boucke, eicken, en andere soorte van bomen gepasseert waren, gelijk oock tot Berne toe hebben gedaen, waer van veele op hoge bergen waren, en der-halven seer lustig om te sien was. Tot Berne bevonden wij dat het kermis was en te gelijk merckt van alderlei soorte van beesten; hier sagen wij dan meer boeren als edeluiden nevens menigte der Boerinnen, meest alle gelijk en met weinig veranderinge gekleet; dog wij vonden veel soo klugtig opgeschickt, maeckende veel klugtige mijn-en²⁶⁸, voornamentlick als de merckt geeindigt en zij versadigt van wijn waren, beginnende amours te maecken; selfs die baerden hadden op het minst van een halve elle langh; oock sagen wij oock de halff dronckene boeren met de meisjes wandelen, hebbende die op haere wijze wel lieflick omarmt; enfin wij hier veele stoffe tot laggens hadden; de straten van de stadt sijn breedt, op yder kruis met een fonteyne versiert²⁶⁹, losende haer water door een canael van 3 off 4 voeten breedt, dat seer aengenaem is; de gebouwen sijn alle van grauwe steen en wel van buiten getimmert, dog alle op pilaeren daer men onder door wandelt²⁷⁰; de Riviere d’Aar loopt seer

²⁶³ Gereformeerden, calvinisten.

²⁶⁴ Een maliebaan.

²⁶⁵ Bronnen.

²⁶⁶ In de tweede eeuw ten tijde van keizer Vespasianus kende Aventicum een bloeitijd, en zou toen circa 50.000 inwoners gehad hebben.

²⁶⁷ In 1477 versloegen de Zwitserse bondgenoten de Bourgondische troepen van Karel de Stoute.

²⁶⁸ Onbekend wat hier wordt bedoeld.

²⁶⁹ Zowel Michel de Montaigne in 1580 als Thomas Nugent in de achttiende eeuw noemden de 300 bronnen van Basel (Montaigne, *Reis naar Italië*, 44; Hibbert, *The Grand Tour*, 85).

²⁷⁰ ‘Regularly built with arches, that you may walk round the town in bad wether without being wet’ meldde Catherine Romilly in 1783 (Hibbert, *The Grand Tour*, 81, 86).

plaisant omtrent de stadt ront²⁷¹, de groote kerck²⁷² die wij besagen is vrij moi, immers sindelicker als een in Vranckrijck gesien hebben; de stadt houdt oock altijd 5, 6 of meer beren²⁷³ tot een rareit; het arsenael is het beste, dat nog oit gesien hebben, daer sijn veel mortieren selfs van 50 pondt, veel groot en klein Canon, menigte van houweelen en spaden en reets voor meer als 30000 man van alderlei geweer; en wierdt voor tegenswoordig als nog voor meer als 50000 gemaect; alle andere dingen tot den oorlog dienstig, selfs tenten, en wat men kan bedencken is paraet; als de order maer gegeven wordt, soo heeft men een diergelijck tot Zurich naer ons berigt wort.

Den 16 (16 Mei) saten wij weder voor 5 uiren op, rijdende door seer pleisirige lantsdouwe tot Soleurre, een stadt die nieuws gefortificeert wordt²⁷⁴, liggende in een laegte tamelick avantageus en niet minder plaisant versien met schone huizen; naer gedaen middagmael renden wij voort passeerende eenige bergen die de alpes in hoogte en steilte al vrij nae-bij quamen; wij sagen hier, dat de sterckte van 't landt al vrij in sijn steile en hoge bergen bestaet, en dat de passagien, die als door geklovene bergen gaen, seer beswaerlick sijn te attacqueren en naer wel twee uiren rijdens geraeckten wij met den avont tot²⁷⁵ een klein dorp, daer wij nogtans met contentement getraceert wierden; en alsoo de wijn bij-nae een Rhinse smaeck hadden, en een schone fontein regt voor 't huis hadden, soo gingen wij daer-bij sitten en droncken met lust en vermaeck op onse ouders en andere goede vrienden gesontheit, gelijk wij het selve onder het eeten van een delicaet haessjen, 't welk wij des morgens selfs gevangen hadden, nog dapper deden.

Den 17 (17 Mei) met den dag opstaende reden wij naer genomen ontbijt voorts, voor een gedeelte over en bij langs de bergen, en geraeckten met den middag tot Basel, in de stadt nemende logis "in de wilde man"; dese stadt heeft niet sonderlincks raers, maer is grooter als wij er een in de Suiss gesien hebben, leggende in seer vermaeckelicke lantsdouwen; de Rhijn loopt vrij breedt en snellyck daer door en is even gesitueert als london als leggende boogswijse aen de riviere, en wort aen d'een sijde veel stercker bewoont als de ander; de Rivier heeft oock sijn loop ten eenemaal gelijk de Teems, de stadt is oock vrij lugtig, de straeten ruim en schoon, de gebouwen net en meest wel beschildert.²⁷⁶

²⁷¹ Het centrum van Bern is aan drie zijden omsloten door de rivier de Aare.

²⁷² Waarschijnlijk de Münster, de St.-Vincent. Van 1421 tot 1573 gebouwd in Zwitserse laatgothiek.

²⁷³ Volgens een legende schoot de stichter van de stad, Bertold V hertog van Zähringen een beer en gaf de stad de naam Bern. In het wapen van de stad zijn beren afgebeeld, sedert eind vijftiende eeuw waren de dieren zeer populair. Sinds 1513 hield de stad beren. In 1837 noteerde Baron van Haersolte in zijn reisverslag: 'Savonds de Beeren een Visite gemaakt en overeenkomstig de Berner gewoonte dezelve met brood gevoed' (Hansen, *Aller treffendst*, 24).

²⁷⁴ Waarschijnlijk de stad Solothurn, in de zestiende eeuw omsloten door stadsmuren. Thans naar de theorie van Vauban, bouwmeester van de verdedigingswerken voor Lodewijk XIV, verbouwd.

²⁷⁵ Niet ingevuld.

²⁷⁶ Thomas Nugent schreef over Basel: 'The squares are specious, the public and private buildings are quite magnificent'. Het huis van dokter Felix Platter (1536-1614), *Zum Samson* was het meest beschilderde huis van de stad (Hibbert, *The Grand Tour*, 85; Montaigne, *Reis naar Italië*; Le Roy Ladurie, *De eeuw*, 409).

Den 19 (19 Mei) setteden wij ons vroeg in twee kleine schuitjes, daer wij wel ijlincks de Rhijn mede afgevoert wierden²⁷⁷; een half uir voor-bij Basel passeerden wij het fort Hünningen²⁷⁸, hetwelk van de Coninck nevens een brug over den Rhin daer nieuws gemaect wierdt, van daer de bijnae gewesene stadt Neuenburg, die door de franssen gants verbrandt en gedemolieert is²⁷⁹, en nu voor merendeel van de Rhin weg-gespoelt, enfin dat in die geheele stadt nu geen menschen meer en woenen; van daer quamen wij nog ten 11 uiren te Brisat²⁸⁰, een stadt die geheel door de franssen oock is gefortificeert²⁸¹ en vergroot; de Rhijn loopt daer snellik bij langes hebbende aen de over kant een wel gefortificeerde Citadelle, die door de [onleesbaar] en een weinig verder nog een nieuwe stadt²⁸²; het midden van de voorn[oemde] stadt of de oude stadt leidt op een bergh, hebbende in 't midden een hoge toorn, waerin is een put, daer 't water met een kraen, die met 5 a 6 menschen omgelopen wordt, opgehaelt wordt en wordt gesegt, dat sij dieper als de toorn is; dit water wordt door de stadt verkoft, niet-tegenstaende de Rhijn daer langes loopt; naer dit besigtigt te hebben, voeren wij nog dien avont laet tot Straesburg, daer wij de Heer Baron Swartsenburg met sijn geselschap vonden.

Den 20 (20 Mei) sagen wij een reveüe van 't gantsche quarnisoen, bestaende in 10 regimenten infanterie, een Compagnie van 100 elsackers en een regiment dragonders; den selfden dagh beklommen wij nog den toorn den dom genoemt²⁸³, daer wij besagen de groote der stadt, en der selver situatie, die seer schoon in een grote valeie gelegen is; wij bemerckten hier alreede dat de meeste wercken der Stadt vermaect waren en wierden²⁸⁴, gelijk wij dat daer-nae in 't overwandelen van de wallen bevonden; wij besaegen oock eenige der voornaemste kercken en het meestendeel der stadt. Den 21 (21 Mei) besagen wij het vordre der stadt, en nae de middagh reden wij in 't geselschap van twee fransse Capiteinen naer het fort "d'étaille", "du quel"²⁸⁵, "de

²⁷⁷ Het vervoer per boot was sneller en veiliger. In de zeventiende eeuw waren de wegen in Duitsland zeer gevaarlijk. Gedurende de hele dertig-jarige oorlog en nog jaren daarna liepen reizigers groot risico door bandieten overvallen te worden (Hibbert, *The Grand Tour*, 171).

²⁷⁸ Het lag op een beboste hoogte in een bocht van de rivier de Enz. Op de ruïnes van een twaalfde-, dertiende-eeuwse versterking was in 1658 een kasteel gebouwd.

²⁷⁹ Neuenburg of Neuchatel nam de gereformeerde godsdienst aan, mogelijk was dit de reden dat de Fransen het stadje verbrandden.

²⁸⁰ Oud-Breisach was op een rots, 80 meter boven de Rijn, door de Romeinen gebouwd.

²⁸¹ Van 1639 tot 1697 werd het door de Fransen bezet. De fortificaties lagen aan de zuidkant van de Eckardsberg.

²⁸² Nieuw-Breisach.

²⁸³ De klokkentoren van de Dom was 142 meter hoog, en werd gedacht de hoogste van de wereld te zijn. De eerste 335 treden leidden tot een platform op 66 meter hoogte, via de vier torentjes – een op elke hoek van de toren – werd de lantaren bereikt. De Dom was van 1015 tot 1439 in de stijlen romaans, gothiek en hoog-gothiek gebouwd, en werd een van de wonderen van Duitsland genoemd (Hibbert, *The Grand Tour*, 198).

²⁸⁴ In 1681 had Straatsburg Lodewijk XIV erkent. De stad werd door de Fransen ongelooflijk versterkt, aldus een bezoeker in 1685 (Frank-Van Westrienen, *De Groote Tour*, 310).

²⁸⁵ Niet ingevuld.

l'isle²⁸⁶, en nog een ander, die alle schoon van steenwerck opgetreken, van daer voerden wij weder door de stadt naer de citadelle, die 5 bastions heeft²⁸⁷ en een groot hoornwerck, wordende bewaert door 400 Cadetten en een regiment soldaeten. den 22 (22 Mei) sagen wij het arsenael, dat seer wel van schoon geweer versien was, wij sagen hier onder veel andere een stuck Canon, dat 96 pond schiet; desen dagh naer middagmael genomen te hebben, voeren wij nogh met een afgehuirde schuite de Rhijn aff naer Crouwelsboom, daer wij op stroo vernagteden²⁸⁸ en s'morgens (Den 23 May) met den dagh weder voortvoeren tot een uit voor sonnen-onderganck tot Philipsburgh, daer naer veel examinerens ons verweigert wierdt dien avont in te laten, waerom wij naer de stadt alleen een weinig van buiten gesien hebben nog resolveerden voort te varen tot Rhijnhausen, daer wij op de selve wijze als de vorige nagt vernagteden, en met sonnen-opganck (Den 24 May) weder te scheep gingen en omtrent 6 uren te Spiers²⁸⁹ arriveerden, daer wij in 't ingaen aenstonts de groote kerck besagen, die aen jeder endt met 2 toorns versiert is²⁹⁰; ter sijden van de selve staet in 't plein van 't clooster²⁹¹ seer konstig in grauwe steen uitgehouwen de berg daer Christus op gevangen wierd sittende, knielende en biddende; van daer gingen wij aenstonts de Cancellerie²⁹², die daer naer-bij was, besien, dogh bevonden daer weinigh raers; van daer klommen wij, naer logis "in 't eenhoorn" genomen te hebben, op een toorn, bevindende dat de stadt gelegen is als een peer, ronts om versiert met groote en welbeplante lants-douwen, afgeklommen sijnde doorwandelden wij de stadt, die vrij doots en niet seer kostelick bebouwt is; naer genomen middagmael resolveerden ter coets naer Heidelberg te vaeren, daer wij tegen den avont binnen-quamen, nemende logis "in 't vergulden hert", daer wij met vrolijkheit onder een goet glas Rhinse wijn het avontmael deden. den 25 (25 Mei) s'morgens doorwandelden wij de stadt, die tusschen een kleuve van twee bergen in 't langs gelegen is, welke seer aerdigh en sierlick met wijngaerden bewassen sijn; in 't afhangen van d'eene bergh is het Ceurvorstelicke casteel²⁹³, dat wij door 't gelei van Mons[eigneu]r l'Ange des

²⁸⁶ De rivier de Ill scheidt zich aan de ene kant van het centrum van de stad in tweeën en stroomt deels als Ill-rivier en deels als Stadtgrabenkanaal door, om aan de andere kant weer samen te komen. Het fort lag waarschijnlijk binnen dit eilandachtige stadsdeel.

²⁸⁷ De citadel lag aan de rivier ten oosten van het centrum, en was van 1682 tot 1684 gebouwd naar een ontwerp van Vauban.

²⁸⁸ De Duitse herbergen waren berucht om hun gebrek aan comfort, de toerist was menigmaal genoodzaakt in een hooiberg of in een schuur te slapen (Hibbert, *The Grand Tour*, 172).

²⁸⁹ Speyer, waar in 1685 de godsdienstvrede tussen de katholieke Lodewijk XIV en het protestantse Palts werd gesloten en dat in 1689 door Lodewijk XIV werd verbrand.

²⁹⁰ De Dom, een eenvoudige romaanse zuilenbasilica, die van 1030 tot eind elfde eeuw werd gebouwd door de Hohenstaufers Conrad II, Hendrik III en Hendrik IV, heeft vier torens en twee koepels.

²⁹¹ Mogelijk het Sint-Magdalenaklooster.

²⁹² Het Hooggerechtshof met 'de soo seer beroemde raetskaemer' (Frank-Van Westrienen, *De Groote Tour*, 310-311).

²⁹³ Het kasteel lag 300 voet boven de Neckar op de Jettenbühl. De bouw werd waarschijnlijk begonnen door de paltsgraaf Lodewijk I (1214-1231). Men bouwde door tot in de zeventiende eeuw. Na de dood van de laatste keurvorst, de laatste van het huis Palts-Simmern, vorderde Lodewijk XIV de Palts. In 1689 en nogmaals in 1693 werden Heidelberg en het kasteel door de Franse troepen verbrand (Hibbert, *The Grand Tour*, 198).

agtermiddages beklommen, wordende in de ceurvorsten-kelder geleit, waer door in een ander, daer het wijtberoemde Heildelbergse vat²⁹⁴ in was, hetwelke uitermaten groot bevonden; sijn hoogte kan men afmeten, dat het 43 trappen hoog is eer men daer opcoomt, hebbende boven een groot plein, daer men can wandelen, en daer wij wel hertelick een goeden beecker storteden; het hout oock in 204 voedervaten wijn, eer het vol is; van hier gingen wij in den hoff²⁹⁵ daer een seer aerdige rots is, daer wij schone fonteinen op diverse figuren sagen; hier geluckte het ons nogh den Ceurvorst²⁹⁶ te sien sittende in een Berlijnsche Chaise, waer uittredende in een stoel met groen bekleedt ginck sitten om sig binnen te laten dragen, dogh den 26 (26 Mei) omtrent de clocke een uir cregen wij de tijdinge, dat hij was overleden, tot onsteltenisse van ons en seer groote droefheyt deser stadts en des ceurvorstendoms. Den 27 (27 Mei) gingen wij in de fransse predicatie, daer de predikant deftigh en met seer veel beweginge predickte, dat bij-nae al de menschen schreiden; dien dagh resolveerden wij nogh des nae de middages de Necker af te sacken, die oock tusschen de bergen de stadt coomt voorbij lopen naer Manheim, een geheele nieuwe stadt²⁹⁷, welkers straeten alle seer regulier nae de linie sijn gebouwt²⁹⁸, hebbende in 't midden een groote vierkante merckt, en sijnde versiert met veel sierlicke gebouwen; de stadt is omringt met 6 groote bolwercken gelijk oock de Citadelle, die van binnen oock net bebouwt is; sij pronckt met het Ceurvorstelicke huis²⁹⁹, een schone Cancellerie en een nette kerck, daer de Gereformeerde, Lutersche en Catolycksche op één dag hebben in gepredickt, waerom sij oock genaemt wierdt “templum concordiae”, den 28 (28 Mei) voeren wij voort met de sonne opganck op Worms, daer wij ten 9 uir aenlandeden, dese stadt leit ovael, sijnde een keiserlicke vrijstadt³⁰⁰; naer dese besien en middagmael gehouden te hebben, voeren wij voort en landeden met den avont aen te Oppenheim een stadt liggende in 't afhangen van een bergh, dogh seer geruineert. Den 29 (29 Mei) voortvaerende arriveerden wij ten 8 uiren tot Ments³⁰¹, logeerende “in 't ancker”, eerst gingen wij besigtigen de domkerck³⁰² en de lieven vrouwen kerck³⁰³, wiens

²⁹⁴ Het wijnavat uit 1662 had een voorloper uit 1591. Het tegenwoordige vat is het derde exemplaar, en bevindt zich op dezelfde plaats in de kelder van het kasteel.

²⁹⁵ De vermaarde Hortus Palatinus die in opdracht van Frederik V door de uit Engeland meegereisde Salomon de Caus was aangelegd (Elzenga, ‘Stadhouderlijke architectuur’, 134).

²⁹⁶ Keurvorst Karel van Palts-Simmern (1651-1685).

²⁹⁷ De stad werd in 1606 door Frederik IV, keurvorst van de Palts gesticht.

²⁹⁸ In het centrum van Mannheim vormen de straten 136 vierkanten, als de ruiten van een schaakbord. De straten zijn benoemd met letters en nummers.

²⁹⁹ Het keurvorstelijk paleis dat er nu staat is vanaf 1720 gebouwd. Ook de andere door Jordens genoemde bouwwerken bestaan niet meer.

³⁰⁰ Stadsrepublieken of vrije rijkssteden in het Heilige Roomse rijk waren souverain in hun eigen gebied.

³⁰¹ Mainz.

³⁰² De kathedraal was gebouwd op de resten van de oude Sint-Martinkerk, die voor het eerst in 406 werd vermeld. Aan de buitenkant van de romaanse basilica werden tot in de vijftiende eeuw gothische delen toegevoegd.

³⁰³ Mogelijk de Stefanskerk uit 1257 tot 1328, een gothisch gebouw met een acht-hoekige toren van 52 meter hoog.

toorn wij beklommen, bevindende de stadt veel grooter als wij vermoededen en gelegen seer vermaeckelick aen den Rhijn, waerover is gelegen een schipbrugge³⁰⁴ die omtrent 900 treden lanck is; dit is de eerste stadt, die wij naer Paris wederom met leyen gedeckt bevonden hebben; daer sijn veel kercken, fraye en welgebouwde huizen, als mede het hoff van des selfs Ceurvorst, dat A[n]n[o] 1677 bij-nae geheel is vernieuwt³⁰⁵, en soo wel van buiten als van binnen vrij sierlick opgemaect; het geene het meeste versiert, is dat het aen de Rhijn gelegen is en uit alle de camers een schone uitsigt heeft; de stadt is omtrent gelegen als een hart.

Den 30 (30 Mei) s'morgens voeren wij met het merck-schip de Main op voor bij Hochum en verscheide andere dorpen tot Ext, daer wij 't middagmael hielden, en van daer tegen den avont tot Franckfort, gaende logeren "in de rode man", desen avont gingen nog besigtigen dat aen de oversijde van de Mein te sien is, en eenige straten der stadt, die ons alle wel behaegden.

Den 31 (31 Mei) s'morgens lieten wij ons geleiden op den domtoorn³⁰⁶, waer-af wij sagen, dat de stadt ongeveer soo groot is als Straesburgh en niet minder wel betimmert, want de huizen alle met leye bedeckt sijn en wel gebouwt, de straten sijn ruim; men heeft daer veel merckten of pleinen; sij pronckt oock sonderlinck met haer "nieuwe" kerck soo g[e]n[oem]t, welke 5 jaeren oudt is³⁰⁷; sij is van binnen sonderlinck versiert met een wel beschildert verwulfsel, als oock twee galderien die omtrent met hondert stuck schilder-werck versiert sijn; het is seer net en wel gemaect van albaster, gelijk de predick-stoel, nevens al wat daer aen is, sijnde vereert door een H[ee]r Barchaus³⁰⁸ en hebbende gekost 2100 Rixd[aalders]; van daer hebben wij bewandelt de stadt van buiten, bevindende deselve met dubbelde graften en seer wel in sijn fortificatien³⁰⁹ gelegen; weder ingetreden sijnde gingen wij op het stadthuis³¹⁰, daer wij sagen de gouden bul, daer de wetten en manier van kiesinge der keisers, en andere dingen raeckende de keiser en de ceurvorsten in

³⁰⁴ Het wegdek van een schipbrug rust op meerdere schepen die in de stroomrichting van de rivier verankerd zijn.

³⁰⁵ De bouw van het renaissance gebouw in rode zandsteen begon in 1627. Volgens een ander bouwplan werden van 1675 tot 1678 veranderingen aangebracht. In de achttiende eeuw werd het pand weer veranderd.

³⁰⁶ De 95 meter hoge gothische westelijke toren van de Sint-Bartholomeuskathedraal werd deels in 1483 gebouwd. Eind zestiende eeuw werd zij conform de oude plannen afgebouwd.

³⁰⁷ Mogelijk de Katharinakerk, de hoofdkerk voor de protestanten. Het veertiende-eeuwse kerkgebouw werd in 1679 of 1680 in pseudo gothische stijl herbouwd.

³⁰⁸ Niet nader getraceerd.

³⁰⁹ De Rententoren uit 1455 was het laatste dat begin twintigste eeuw nog van de stadswallen en defentiewerken restte.

³¹⁰ Een vijf-tal middeleeuwse gothische patriciërshuizen dienden vanaf 1405 als Raadhuis.

beschreven sijn; hier siet men oock een grote camer³¹¹, daer de keiser naer sijn croninge nevens alle de ceurvorsten jeder aen een bijsonder tafel de maeltijdt doen; op de merckt voor 't stadthuis wordt ter selver tijdt een os geheel gebraden, waerof voor de keiser een stuck gesneden wordt en waer-nae de reste ten roof is, gelijk oock de wijn, die uit een fonteyne van agt stralen loopt, als mede een groten hoop haver, die op de selve merckt uitgestort wordt. In de Domkerck³¹² is een kleine Capelle³¹³, daer de kiesinge der keisers geschiedt, waer nae hij op 't altaer op 't choor gesalft wordt, en op een ander daer voor hem de croon opgeset wordt³¹⁴; alhier dan alles besigtigt te hebben resolveerden naer middagmael met een caros te vertrecken. Hier vonden wij even voor ons vertreck de H[e]ren Duivens en van der Haar, die in ons geselschap sijn getreden; verlatende Franckfort, passeerden wij nogmaels Ext nevens diverse andere dorpen en arriveerden met den avondt tot Wiesbaden daer wij "in 't swart paerdt" gingen logis nemen, en ons dien avont ongemeen wel diverteerden. *Den 1 Juny* (1 Juny) s'morgens vroeg besagen [wij] eenige baden, als oock de sources³¹⁵, die ongemeen sterck opkoocken, van daer voeren wij naer Langen Swalobagh³¹⁶, 4 uur van daer, daer de minerale fonteyn is, daer veel menschen uitcomen drincken, waerom daer moie en plaisante wandelingen sijn; meest in alle de steden op den Rhijn en elders wordt van dit water gedroncken, en oversulx continuel van daer afgehaelt; - Naer daer middagmael genomen te hebben voeren wij nog met den avont weder binnen Ments, daer wij aenstonts een schip huurden om ons verder te laten brengen. *Den 2* (2 Juny) scheep getreden sijnde ter lincker sijde de Rhijngauw, en wat verder te regter sijde Bacharach, daer wij middagmael hielden, en met de beste wijn die daer te become was, onse vrienden dapper gedagtigh waeren; voortvaerende tusschen hoge bergen, die alle met wijngaerden versiert waeren en een ongelooflicke menigte van stedekens en dorpen, die onder aen de bergen en plaisant aen den Rhijn leggen, gelijk dat van Ments af had geduirt, soo voeren wij nog met den avont tot Poupert, een klein stedeken vermaeckelick in 't lange aen den Rhijn gelegen³¹⁷. *Den 3* (3 Juny) vroeg voortvarende, quamen wij ten 7 uiren tot Coblents leggende op den hoeck van den Rhijn en de Moesel, sijnde een oude stadt en niet seer wel betimmert, dogh ongemeen wel gefortificeert soo met schone bolwercken³¹⁸, Ravelins bedeckte wegen³¹⁹, die alle met steen opgehaelt sijn. Schuins over de stadt leidt op een rots een wel gefortificeert casteel

³¹¹ De Keizerzaal uit 1411, waar de nieuw gekozen keizer met de keurvorsten dineerde en zich vanaf het balkon aan het volk toonde.

³¹² De Sint-Bartholomeuskathedraal werd in de dertiende en veertiende eeuw in rode zandsteen gebouwd.

³¹³ Waarschijnlijk de vijftiende-eeuwse Wahlkapel, waar de zeven keurvorsten van het Heilige Roomse rijk naar hun laatste *Wahlgang* liepen.

³¹⁴ De keizer werd gekroond op het snijpunt van het schip en het transept.

³¹⁵ Wiesbaden was beroemd om het milde klimaat en haar warm-waterbronnen met een temperatuur tot 65,7 graden Celsius. Het water bevat natriumchloride.

³¹⁶ Langenschwalbach stond al circa 1600 bekend om haar ijzer- en koolzuurhoudend water, en was in de zeventiende eeuw een luxueuze badplaats.

³¹⁷ Het stadje Boppard lag over een lengte van circa 5 kilometer langs de Rijn en was slechts een paar honderd meter breed.

³¹⁸ Onder andere de vestingen Ehrenbreitstein dat op een steile rots lag waar Rijn en Moezel samen vloeien, Astein op de hoogte Pfaffendorf op de rechter Rijnsoever, en Chartreuse op de linker Rijnsoever. Op de Petersberg aan de Moezel lagen twee identieke forten.

³¹⁹ Ravelement: bepleistering. Mogelijk zijn verharde wegen bedoeld.

Harmenstein³²⁰ gen[aam]t, dat voor de sterckste forteresse van geheel Duitslant gehouden wort, toebehorende aen de keiser; onder aen de voet van de rots of casteel leit het ceurvorstelick huis, dat een nieuw gebouw is³²¹; naer middagmael voeren wij voort, immer soo vermaeckelick als te voren, en quamen nog met den avont tot Mullem³²², een uir van Bon, daer wij vernagteden, en den volgenden dagh den 4de (4 Juni) vroeg tot Bon intraden; wij lieten ons aenstonts geleiden nae de stal van de ceurvorst, daer wij soo schone paerden vonden, als wij op de koninck van Vranckrijck geen beter hadden gevonden; vorder besagen wij het hoff³²³, dat tamelick moi is en nieuwig gebouwt; wij sagen hier het cabinet off konstkamer van de ceurvorst, dat in 10 camers bestaet, alle met costelicke schilderien snijtwerck en veel andere cieragien, als cabinetten, horlogien opgeciert waren; wij sagen oock des ceurvorsten hoff³²⁴ even buiten de stadt gelegen en seer net met heggen, fonteinen, cascaden, en andere cieragien opgeciert was; van daer bewandelden wij de stadt van buiten, en wierdt ons onderrigt hoe danig de stadt belegert en geattacqueert was A[nn]o 1673 door de keiserlicke en Hollanders³²⁵, daer nae doorwandelden wij de stadt en besagen de groote kerck³²⁶; vandaer gingen wij middagmael houden. Waer naer wij ons voortspoededen naer de beroemde stadt Ceulen, daer wij ten 7 uiren intraden, en naer genomen logis “in ’t hoff van Hollandt”, gingen wij nog jeder een brief van ’t posthuis afhaelen. Den 5 (5 Juny) lieten wij ons op den domtoorn³²⁷, waer af wij sagen, dat de stadt seer groot en bijnae halvemaens wijse aen de Rhijn gelegen is, sijnde wel en sierlick gesitueert en wel van kercken en clooster versien; afgeklommen sijnde besagen wij de dom-kerck³²⁸ die seer ruim en kostelicker als ick een in Vranckrijck gesien heb, is; hier in wierdt ons vertoont de Heilige drie Coningen, Melchior, Balthasar en Caspar, die agter het choor seer deftig en costelick met silver-

³²⁰ Waarschijnlijk wordt fort Ehrenbreitstein bedoeld, een vesting uit de tiende eeuw. Onder aan de rots waarop het fort gebouwd is, ligt het kasteel van de keurvorsten (Hansen, *Aller treffendst*, 10).

³²¹ Een dertiende-eeuws kasteel dat in de zestiende en zeventiende eeuw herbouwd werd.

³²² Mehlem.

³²³ Niet nader getraceerd.

³²⁴ Het keurvorstelijke paleis Clemensruhe werd in 1715 gebouwd op de plaats waar het kasteel van Poppelsdorf in 1689 door de Fransen werd verwoest (*Kurfürst Clemens August*, 216, 221).

³²⁵ De keurvorsten uit het huis Beieren (1583-1761) werkten samen met de Fransen tegen de Habsburgers. In de dertig-jarige oorlog tussen Nederland en Spanje en in de oorlog over de opvolging van Spanje leed Bonn enige belegeringen.

³²⁶ De Münster, een Rijnlands romaanse kerk uit de twaalfde eeuw. Een basilica in kruisvorm met vier kleine torens en een achthoekige toren van 94 meter hoog op het kruispunt.

³²⁷ De toren is 157 meter hoog.

³²⁸ De eerste steen van de vijf-beukige gotische Dom werd op 14 augustus 1248 gelegd, op 15 oktober 1880 was de kerk klaar.

werck versiert begraven leggen³²⁹; vandaer wandelden wij nae de Apostel-kerck³³⁰, daer wij de schilderrie van seeckere Dame, die met een kostelicke ring aen haer handt begraven sijnde, door de dootgraver naer eenige uiren s'nagts opgegraven; en alsoo sij maer in een flauwte was geweest, soo ligtede sij haer op als het deksel van de kist was genomen, de dootgraver met sijn soon namen de vlugt, latende haer lanterne staen, waer nae de voorn[oemde] dame naer huis ginck, dat daer niet verre vandaen was; aen kloppende wierdt haer door haer man gevraegt, wie daer was, waerop sij antwoorde: uw vrouw; de man repliceerende, 't is onmogelick, sij is in den Heere ontslapen, seide sij, soo seecker als uwe paerden op de solder voor het venster staen soo seecker ben ick uwe vrouw; de man om hoog siende, dat daer de peerden tegen sijn vermoeden stonden, geloofde sijn vrouw en liet haer binnen, hebbende nogh vijf kinders daernaer bij haer verweckt, en is oock een stuck doeck soo groot als een seil door haer gesponnen in de kerck opgehangen, en staen tot huden nogh twee houten paerden tot een gedagtenis in 't venster; oock gingen wij dien dag bewandelen de wallen, die van binnen tamelick plaisant maer van seer slegte force sijn³³¹, vandaer doorwandelden wij nog eenige straten en besagen eenige kercken, die weinig roem hebben en keerden weder nae huis. Den 6 (6 Juny) gingen wij besien de kerck der Jesuiten³³², die seer schoon en costelick is en wel de beste nae den dom; oock besagen wij de kerck van St. Ursula³³³, daer ons wierden verthoont de gebeenderen of reliquien van de 11000 maegden, die van Engellant met een stormwint in Hollandt wierden gevoert, en soo over duitslant naer Romen reisden, en vandaer weder tot Ceulen quamen dat belegert was, en nogtans incomende naer de overwinninge van de Hunnen of heidenen gemarteliseert wierden³³⁴; des nae de middages gingen besichtigen het stadthuis³³⁵, dat niet overcostelick nog schoon is, 't welk de kelder egter verbetert, want tot verheugenis we daer uit proefden op de raetsamer drierlei van de keurigste wijn, die wij ooit gesmaect hadden; van daer gingen nogh nae de voornaemste wijn-herberge, daer wij onder een verkeertien een goeden beecker storteden en dien avont alsoo doorbragten. Den 7 (7 Juny) gingen wij nogh besichtigen St. Gereons-

³²⁹ Het gebeente van de drie koningen ligt sinds 1164 in Keulen. De gouden reliekkast is waarschijnlijk tussen 1190 en 1200 gemaakt en heeft de vorm van een basilica, en is versiert met gegraveerde antieke stenen. Het goudsmeedwerk wordt toegeschreven aan Nicolaus van Verdun.

³³⁰ Een kerk in Rijnlands romaanse stijl met een achthoekige toren. Vanaf het begin van de elfde eeuw tot 1220 werd er aan gebouwd.

³³¹ Inmiddels geheel verdwenen.

³³² De Maria Hemelvaartskerk, van 1618 tot 1629 in laat-rennaissance stijl gebouwd.

³³³ De bouw begon in het midden van de elfde eeuw, het gotische koor werd in 1287 gebouwd, en de zijbeuken zijn uit de vijftiende eeuw.

³³⁴ Volgens een sage werd de heilige Ursula, dochter van de Engelse koning, op de terugreis uit Rome met haar 11.000 of 11 maagden door de Hunnen gedood. De gebeenten van de maagden liggen in kleine reliekkastjes die een gouden frame hebben. In de linker zijbeuk van de kerk staat de tombe van Sint-Ursula, met een albasten standbeeld, gemaakt in 1658.

³³⁵ Het hoofdgebouw is in veertiende-eeuwse gothiek gebouwd, de toren is van een eeuw later. Het portiek is in Duitse renaissance.

kerck³³⁶, die seer net wordt opgemaect met verguldt beeltwerck³³⁷ en andere kostelickheit³³⁸; van daer gingen wij nogh doorwandelen de stadt, en des agtermiddages gingen wij nogmaels tot de beroemste herbergier een keurig glas wijn voor de laeste mael drincken.

Den 8 (8 Juny) gingen wij s'morgens een schuitede huren, welke ons tot Nimwegen soude brengen, met de schipper van welke wij eenige quaestie krigende nae den eeten bij den H[ee]r Bar[on] Bilstein³³⁹ gingen, die ons met grote civiliteit onthaelde en tot ons contentement aenstonts goede ordre stelde, nae 't welke wij dan van de Heeren Duivens, van der Haer en Prins³⁴⁰ ons afscheit namen en also de Rhijn omtrent 3 uren na de middagh afvarende quamen s'avonts omtrent een uir van Dusseldorp, alwaer wij in onse schuit vernagteden.

Den 9 (9 Juny) met het krieckjen van den dagh, wederom voortvarende, quamen wij seer vroegh te Dusseldorp, sijnde een stadt langes de Rhijn gelegen en met dubbelde wallen voorsien³⁴¹, nae 't welk, van binnen en buiten besigtigt te hebben, voeren weder den Rhijn aff tot Duisburg sijnde omtrent een halff uirtjen van de Rhijn gelegen, vermaert door het voortreffelicke accademie³⁴² al waer nae 't selve besigtigt te hebben ons middagmael hielden, en daernaer voorbij eenige steedtjes en dorpen de Rhijn verder afsackende s'avonts met het poort sluiten binnen Rhijnbergh quamen, alwaer wij onse rustplaets in de herberg, "daer de lindeboom uithangt", namen.

Den 10^{en} (10 Juny) vroegh opstaende besagen wij de stadt en de forticatie van dien³⁴³, welke seer frai en de kleine stadt een genoegsame roem geven; van daer dan weder voortvarende arriveerden wij omtrent 9 uiren tot Wesel, alwaer wij terstont in de fransse kerck³⁴⁴ gingen, en daernaer de stadt besagen, welke mijns oordeels van de groote van Deventer is, nae 't welke gedaen te hebben, wij 't middagmael hielden in "de Swaen" en verder afsackteden tot Rees, alwaer wij uitgingen, ende het steedtjen klein dogh met een grote en schone marckt voorsien³⁴⁵, besagen; vandaer voeren wij voort tot Emmerick, alwaer wij vernagteden.

³³⁶ Gebouwd op het cirkelvormige fundament van een oude kerk. Met een romaans koor en een tienhoekig gothisch schip.

³³⁷ Aldus een legende werden gedurende de grote vervolging door Diocletianus, de Romeinse aanvoerder Géréon en zijn 318 mannen in 286 door het Thebaanse legioen gedood. De schedels van de martelaren zijn in beelden geplaatst, die versierd zijn met gouden arabesken.

³³⁸ Veertiende-eeuwse beeldhouwde koorstoelen, in de Doopkapel dertiende-eeuwse fresco's, en in de cripte een mozaïkvloer uit de elfde eeuw, voorstellend het leven van Samson en David en de Zodiac-tekens.

³³⁹ Niet nader getraceerd.

³⁴⁰ Niet nader getraceerd.

³⁴¹ Inmiddels geheel verdwenen.

³⁴² De universiteit werd gesticht door de keurvorsten van Brandenburg, die er sinds 1609 regeerden. De universiteit bestond tot 1802.

³⁴³ Rijnberg was door prins Maurits volgens Oudhollandse manier tot een belangrijke versterking in de dertig-jarige oorlog uitgebouwd. Tussen 1589 en 1633 werd de stad vijf keer over en weer ingenomen door Spaanse en Staatse troepen. Zij werd de 'Hoer van de Oorlog' genoemd (Stratmann, 'De militaire hervormingen', 94, 104).

³⁴⁴ Niet nader getraceerd.

³⁴⁵ Op het marktplein van Rees staan rondom bonte vakwerkhuisen.

Den 11 (11 Juny) de Baron de Swartsenburgh neffens Idsinga en Wijdenbrugge³⁴⁶ van daer nae Cleeff willende gaen, huurden wij een wagen, welke ons des s'avonts tot Deventer bragtede, alwaer wij tot ons groote blijtschap alle de vrienden in goede gesontheit vonden, en mijn reisebroeder Eeckholt de voorn[oemde] Heeren afwagteden, welke hier een dagh off twee blijvende ick het geluck hadde van de selve te tracteren, en haer Ed[elen] alles te laten besien; nae 't welke wij ons afscheit namen onder een goet glas wijn, ende alsoo van malkanderen scheidenden, hebbende altijd in goede correspondentie tot onser aller contentement geleeft.

Finy.

³⁴⁶ Beiden niet nader getraceerd.

Literatuur

- Baedeker, K., *Bords du Rhin, la Forêt-noire, les Vosges*, Leipzig / Parijs 1910.
- Baumgart, F., *A History of Architectural Styles*, Londen 1970.
- Black, J., *The Grand Tour in the Eighteenth Century. The British abroad*, New York 1992.
- Blunt, A., *Art and Architecture in France 1500-1700*, Harmondsworth 1982.
- Boussard, J., *Atlas historique et culturel de la France*, Parijs 1957.
- Boxer, C.R., *Zeevarend Nederland en zijn wereldrijk. 1600-1800*, Leiden 1976.
- Brandenburg, A.E., *La basilique Saint-Denis*, Rennes 1981.
- Burke, P., *Het beeld van een koning. De propaganda van Lodewijk XIV*, Amsterdam 1991.
- Chaucer, G., *The Canterbury tales*, Harmondsworth 1975.
- Dams, B.H., en A. Zega, *Pleasure pavillions and follies in the gardens of the ancien régime*, Parijs-New York 1995.
- Dibbets, G.R.W. (ed.), *Predikant en toerist. Het dagboek van Joannes Vollenhove. Engeland, 17 mei-30 oktober 1674*, Hilversum 2001.
- Eekhout, *Nederland's Patriciaat* 1923, 50-63.
- Elias, A.M., *Een minister op dienstreis. W.E. Röell in 1807 per koets door Frankrijk*, Haarlem 1978.
- Elzenga, E., 'Stadhouderlijke architectuur en tuinaanleg', in: *Onder den Oranjeboom*, 131-153.
- Frank-van Westrienen, A., *De Groote Tour. Tekening van de educatiereis der Nederlanders in de zeventiende eeuw*, Amsterdam 1983.
- Goossens, E., *Schat van beitel en penseel. Het Amsterdamse stadhuis uit de Gouden Eeuw*, Zwolle 1996.
- Guicciardini, *Beschrijvinghe van alle de Nederlanden*, Amsterdam 1612.
- Hansen, M.L. (ed.), *Aller treffendst en stout. De huwelijksreis van J.C. baron van Haersolte naar Duitsland, Zwitserland en Italië in 1837*, Epe 2002.
- Hembrey, P., *The English Spa, 1560-1815*, Londen 1990.
- Hibbert, C., *The Grand Tour*, Londen 1969.
- Hill, C., *The world turned upside down. Radical ideas during the English revolution*, Harmondsworth 1980.
- Kenyon, J.P., *The Popish Plot*, Harmondsworth 1974.
- Kronenberg, H. en H.H. Röell, 'Deventer geslachten. Bijdrage tot de genealogie Jordens', in: *De Nederlandse Leeuw* 47 (1929), 75-84, 119-128, 151-159, 188-195.
- Kurfürst Clemens August. Landesherr und Mäzen des 18. Jahrhunderts*, Keulen 1961.
- Lacey, R., *Hendrik VIII*, Bussum 1973.
- Leeuwen, C. van, *Hemelse voorbeelden. De heiligenliederen van Joannes Stalpart van der Wiele, 1579-1630*, Nijmegen 2001.
- Mâle, E., *The Gothic Image. Religious Art in France of the Thirteenth Century*, New York 1972.
- Mitford, N., *De Zonnekoning, Lodewijk XIV in Versailles*, Hoofddorp 1974.
- Montaigne, *Reis naar Italië. Een reis naar Italië via Zwitserland en Duitsland in 1580-1581*, Amsterdam 1992.
- Neale, J.E., *Elizabeth I and her Parliaments, vol I 1559-1581 en vol II 1584-1601*, Londen 1969.
- Neale, J.E., *Het leven van koningin Elizabeth I*, Zeist-Antwerpen 1962.

- Onder den Oranje boom. Nederlandse kunst en cultuur aan Duitse vorstenhoven in de zeventiende en achttiende eeuw, M, een belangrijke versterking in de dertig-jarige oorlog.* München 1999.
- Pepys, S., *Dagboek 1660-1669. Een selectie uit het volledige dagboek*, Haarlem 1981.
- Raye, J., *Een levenslustig heer op reis naar de Oriënt. Brieven van Johan Raye, heer van Breukelerwaard. 1764-1769*, Baarn 1987.
- Roy Ladurie, E. le, *Het leven aan het Franse hof*, Amsterdam 1999.
- Roy Ladurie, E. le, *De eeuw van de familie Platter (1499-1628)*, Amsterdam 1996.
- Rowse, A.L., *Windsor Castle in the history of the nation*, Londen 1974.
- Schotel G.D.J., *Het Oud-Hollandsch Huisgezin*, Arnhem 1903.
- Steegmuller, F., *La Grande Mademoiselle. An entertaining portrait of Anne-Marie-Louise d'Orléans, the greatest lady of seventeenth-century France*, Harmondsworth 1959.
- Sterne, L., *Een sentimentele reis door Frankrijk en Italië*, Amsterdam 1991.
- Stratmann, W., 'De militaire hervormingen van de Oranjes – oorsprong, invoering en navolging', in: *Onder den Oranjeboom*, 77-106.
- Thompson, E.P., *Customs in common*, Harmondsworth 1993.
- Tierney, B., en S. Painter, *Western Europe in the Middle ages, 300-1475*, New York 1974.
- De wereld binnen handbereik. Nederlandse kunst- en rariteitenverzamelingen, 1585-1735*, Zwolle 1992.
- Wildeman, M.G., 'Het geslacht Eekhout', in: *De Wapenheraut* 23 (1919), 193-224, 260-271.
- Wittkower, R., *Architectural Principles in the age of humanism*, Londen 1977.

Index

- Aare, de 11, 40
 Abbeville 8, 10, 27
 Albemarle, Christopher Monk, hertog van 14
 ----, George Monk, hertog van 14, 24
 Alpen, de 40, 41
 Amboise 10, 33
 écus, herberg d' 33
 kasteel (Imboise) 23, 29, 33
 Tour des Cavaliers 33
 Amboise, graven van 32
 Amsterdam 13, 17, 20, 26
 Suiderkerk 25

 Ange, heer l' 43
 Angers 10, 30, 31
 grifon, [logement] au 31
 kasteel 31
 St.-Maurice, kathedraal 32
 Angerville 29
 Angevin 29
 Anjou, Lodewijk I, hertog van 32
 ----, René hertog van. Koning van Napels en
 Sicilië 31, 32
 Arnay le Duc 38
 Artnay 29
 Asterstein, vesting 46
 Avenches (Avance) 11, 40
 Aventicum 40
 Aylva, heer Van 32
 Bacharach 46
 Balthasar 47
 Barchaus, heer 45
 Basel 11, 40, 41, 42
 in de wilde man, logement 41
 Zum Samson, huis 41
 Beaumont 10, 28
 Beauvais 28
 Beckett, Thomas 26
 Bedlams, Tom O' 18
 Beieren, huis 47
 ----, Elisabeth Charlotte van 37, 38
 ----, Ferdinand Maria, keurvorst van 37
 ----, Maria Anne Christine van (madame
 la Dauphine) 37, 38
 Bekker, Balthasar 8, 23, 25
 België 10

 Bern 11, 40, 41
 St.-Vincent, kathedraal 41
 Bernay (Berne) 28
 Bilstein, baron 49
 Block, heer 15
 Blois 10, 29, 33
 Blois, Françoise Marie, mademoiselle de 37
 Boleyn, Anne (Anna Boulin) 16, 19
 Bonn 11, 47
 Clemensruhe 47
 Münster, de 47
 Poppelsdorf, kasteel van 47
 Boppard (Poupert) 11, 46
 Borgneuf 32
 Boulogne 10, 27
 Vos, herberg de 28
 Bourbon, Henriëtte Maria van (koningin van
 Engeland) 27
 Bow 15
 Braganza, Catharina van (koningin van
 Engeland) 19, 21, 24, 25
 Brandenburg 49
 Breton, Gilles le 34
 Brisat 11, 42
 Boulogne 28
 Vos, herberg de 28
 Bourge 32
 Brentwood (Breewood) 10, 14
 witte hert, herberg 't 14
 Brienne, Louis Henri Joseph de Loménie, graaf
 van 35
 Browne, Richard 25
 Burgh, Maximiliaan van der 24
 Bull, de 25
 Burmannia, heer Van 32
 Calais 8, 10, 27, 28
 dragon d'or, herberg de 27
 Candes 29, 30
 St.-Martins 29
 Canterbury 10, 26
 Duc de Jorck, herberg 27
 kathedraal 26
 Castilië, Eleonora van 24
 Caspar 47
 Caus, Salomon de 44
 Cerceau, Baptiste de 35

 Eduard I, koning van Engeland 15

- Chambort, kasteel 33
 Chapelle de la reine, La 34
 Chalenton 34
 Châllon-sur-Saône 11, 38
 Chantilly 35
 kasteel 35
 Charenton 37
 Charlton 24
 Chartreuse, fort 46
 Chattam 10, 26
 't witte hert [logement] 26
 Chaucer, Geoffrey 24
 Chinon 10, 30
 Coudray, kasteel 30
 Milieu, kasteel 30
 Roche-Clermault, la 30
 St.-Georges, fort 30
 Choisy-sur-Seine 34
 Christus 43
 Colchester 10, 14
 Coninckshof, herberg 't 14
 Condé, kasteel 35
 Condé, Prins van 35
 Craddock, Joseph 7
 Crécy 22
 Crouwelsboom 43
 Cuckold's point 24
 Dagobert 28
 David 49
 Den Briel 8, 13, 14
 Spaansekade 13
 Denemarken 16
 Deptford 24
 Deventer 7, 9, 11, 13, 33, 49, 50
 Wolsack, de 13
 Polstraat 13
 Diocletianus 49
 Dordregt, herberg 13
 Dover (Doever) 8, 10, 27
 in de goude keuw, posthuis 27
 kasteel 27
 Duinkerken 27
 Duisburg 11, 49
 Duitsland 8, 11, 42, 47, 48
 Düsseldorf 11, 49
 Duurkoop, heer (Duircoop, Duijrcoops) 15, 24
 Duivens, heer 31, 38, 46, 49
 Eckardsberg, de 42
 Eduard (de zwarte prins) 22, 26
 Eduard III van Windsor, koning van Engeland
 17, 21, 22
 Eduard IV, koning van Engeland 22, 26
 Eeckhout, Anthoni 8, 13, 30, 50
 Ehrenbreitstein, vesting 46, 47
 Emmerich (Emmerik) 11, 49
 Engeland 7, 8, 9, 10, 13, 14, 17, 48
 Enghein, Lodewijk II, hetog van 35
 Enz, de 42
 Elisabeth I, koningin van Engeland 16, 23, 26,
 27
 Erbery, W. 18
 Eren 28
 Essex, Robert Devereux, graaf van 16
 Estempe 29
 Europa 15, 24, 39
 Ext 46
 Fiorentino, Rosso 34
 Flêche, La 10, 32
 quatre vents, logement aux 32
 Foex, heer 31
 Fontainebleau 34
 kasteel 34
 lion d'or, [herberg] au 34
 Frankfurt (Franckfort) 11, 45, 46
 Katharinakerk 45
 Keizerzaal 46
 Lieve vrouwenkerk 45
 Rententoren 45
 rode man, logement in de 45
 St.-Bartholomeuskathedraal 45, 46
 Stefanskerk 45
 St.-Martinkerk 44
 Wahlkapel 46
 Frankrijk (Vranckrijck) 7, 8, 9, 10, 17, 26, 28,
 30, 31, 32, 33, 39, 40, 41, 47, 48
 Frans I, koning van Frankrijk 33, 34
 Gad's Hill 25
 Genève 7, 11, 39
 trois Rois, logement aux 39
 Géréon 49
 Gibbons, Grinling 22
 God 26
 Gouda 13
 Great Bedlam 18
 Greenwich (Grijnwits) 10, 24
 Groot-Brittannie 18
 Groenevelt, docter 15

Haar, heer Van der (Haer) 46, 49
 Haersolte, Johan Christiaan baron van 41
 Hampton Court (Hamtencourt) 23
 Harmenstein, kasteel 47
 Harwich (Harwich) 8, 10, 13, 14
 Heidelberg 9, 11, 43, 44
 Hortus Palatinus 44
 Jettenbühl, de 44
 kasteel 44
 vergulden hert, logement in 't 43
 Heilige Roomse rijk, het 44, 46
 Hendrik II, koning van Engeland 21
 Hendrik II, koning van Frankrijk 34
 Hendrik III Plantagenet, koning van Engeland 15, 21, 24
 Hendrik III, koning van Frankrijk 31
 Hendrik IV Bolingbroke, koning van Engeland 17, 22
 Hendrik IV, koning van Frankrijk en Navarra 27, 31, 32, 35
 Hendrik V van Monmouth, koning van Engeland 17
 Hendrik VII Tudor, koning van Engeland 16, 17
 Hendrik VIII Tudor, koning van Engeland 16, 17, 22, 23, 24
 Hochum 45
 Hohenstaufen, Conrad II van 43
 ----, Hendrik III van 43
 ----, Hendrik IV van 43
 Holland 19, 48
 Hüningen 42
 Huygens, Constantijn 13, 29
 Idsinga, heer 50
 IJssel, de 11
 Ill, de 43
 Illfort 14
 Italië 7
 Jacobus I Stuart, koning van Engeland 17, 23
 Jacobus II Stuart, koning van Engeland (hertog van York) 9, 16, 19
 Jacobus VI, koning van Schotland 16
 Jan de Goede, koning van Frankrijk 37
 Jan IV van Braganza, koning van Portugal 19
 Jeruzalem 26
 Joiny 38
 Jones, Inigo 19
 Jordens, Joan (vader) 7, 13
 ----, Hendrick 7, 8, 9, 18, 23, 27, 30, 34, 44
 Julius Ceasar 27, 31, 40

Kampen 8, 13, 15
 Kanaal, het 8
 Karel de Stoute 40
 Karel I Stuart, koning van Engeland 17, 22, 23, 27
 Karel II Stuart, koning van Engeland 9, 16, 18, 19, 20, 21, 25, 39
 Karel V, koning van Frankrijk 37
 Karel VII, koning van Frankrijk 32
 Keulen 11, 47, 48
 Apostelkerk 48
 Dom, de 47, 48
 hoff van Hollandt, logement in 't 47
 Jesuitenkerk 48
 Maria Hemelvaartskerk 48
 St.-Gereonskerk 48
 St.-Ursulakerk 48
 Kleef (Cleeff) 50
 Koblenz 11, 46
 Langenschwalbach (Langen Swalobagh) 46
 Lassels, Richard 7
 Lausanne 11, 40
 trois couronnes, [logement] aux 40
 Leicester, Robert Dudley, graaf van (Lycester) 17
 Liancourt, kasteel (Liencourt) 34, 35
 Ligugé 30
 Lina 29
 Lodewijk le grand dauphin 37
 Lodewijk XIII, koning van Frankrijk 30
 Lodewijk XIV, koning van Frankrijk 8, 9, 30, 34, 36, 37, 38, 41, 42, 43, 44, 47
 Loire, de 8, 10, 29, 31, 32, 33
 Londen 7, 10, 14, 15, 18, 20, 21, 23, 24, 25, 41
 Banqueting House 19
 Bedlam (Bethlem) 18
 Charing Cross 19
 City, de 16, 18, 20
 Duitse kerk 25
 Globe, hotel de 15
 Green Park 20
 Fish Street Hill 18
 Islington Spa (Islanton) 24
 London Bridge 18
 London Wall 18
 Monumentstreet 18
 Moorfields (Mortfils) 18
 Moorfijl, speelhuis 18
 New Exchange, de nieuwe Beurs 20
 Strockmortenstraat 15

vervolg Londen

- Southwark 18
- St. James's paleis 19
- St. James's park 19, 25
- St.-Pauls kathedraal 24
- Strand 20
- Temple Bar (Tempelbare) 20
- Theems (teems) 8, 10, 15, 18, 20, 23, 24, 25, 41
- Threadneedlestreet 15
- Tower, de (Touwr) 15, 16
- Westminster 15, 20, 21
- Westminster Abbey (Westmunster) 15, 19, 23
- Westminster Palace 19
- Whitehall (Withal, Withael) 19, 24
- York Palace 19
- Longé 32
- Lotharingen 31
- Loudun 10, 31
 - trois Rois, [herberg] aux 31
- Lousage 34
- Lyon (Lion) 11, 39
 - Aunaï, kerk 39
 - Chartreux, kerk 39
 - écus de france, logement à 39
 - Notre Dame de Fourvières 39
 - St.-Irénée, kerk 39
 - St.-Jean, kathedraal 39
 - Urselinenklooster 39
- Mâcon (Mascon) 11, 39
- Main, de (Mein) 11, 45
- Mainz (Ments) 11, 44, 46
 - ancker, logement in 't 44
- Malmaison, [huis] 35
- Malmaison, heer De 35
- Manchester, Robert Montagu, graaf van 30
- Mannheim 11, 44
- Mansart, Julius H. 36
- Many trees, pleisterplaats 14
- Marienburg, Willem 13
- Marly, lusthuis (Merli) 36, 38
- Marmoutier 30
- Marquise 27
- Mary I, koningin van Engeland 21
- Mâcon 11, 39
- Maurits, prins 49
- May, Hugh 22
- Mazarin, Jules 37
- Medway 10, 25
- Meer van Genève (het lac) 39, 40
- Mehlem 11, 47
- Melchior 47, 48
- Mélun (Muelun) 10, 34, 38
 - corne du cerf, [logement], à la 34
- Moezel, de 11, 46
- Monerville 29
- Montaige, Michel de 40
- Montespan, Françoise, markiezin de 37
- Montmorency, Anne de (Monmerenci) 35
- Montpensier, Anne Marie Louise van Orléans, hertogin van 34
- Montreuil (Monstreuil) 28, 31
- Morat 40
- Moudon 11, 40
- Mozes 26
- Mühlheim (Mullem) 47
- Mylint 15
- Nantes 30
- Nantes, Louise Françoise, mademoiselle de 37
- Nantois 39
- Napels 31
- Navarra 31
- Nederland 11, 47
- Necker, de 44
- Neuchatel 42
- Neuenburg 42
- New Cross Blackheath 25
- Newhall (Neuwhal) 14
- Nieuw-Breisach 42
- Nijmegen (Nimwegen) 49
- Noordzee 7
- Notre, André le 19, 38
- Noyié 39
- Nugent, Thomas 40, 41
- Odysseus 34
- Oise 35
- Oldeniel 28
- Oppenheim 45
- Orléans 29, 33
 - Ancien évêché 34
 - St.-Clou, kerk 34
 - St.-Croix, kathedraal 34
 - trois empereurs, logement au 29, 33
- Orléans, Philips I, hertog van (monsieur) 36, 38
- Ossenhooft, het 25
- Oud-Breisach 42
- Palts, de 9, 43, 44
- Palts, Frederik IV, keurvorst van de 44
- Palts, Frederik V 44

- Palts Simmern, keurvorst Karel van 9, 44, 45
 Palts, Rupert van de (de Winterkoning) 21
 Parijs 7, 8, 10, 26, 27, 29, 34, 35, 36, 37, 38,
 40, 45
 croix de fer, [hotel] a la 29
 hostel imperial, [logement] au 34
 hostel de Romain, [logement] au 34
 Hotel de Sens 38
 Louvre, het 37, 38
 Place de la Concorde 38
 St.-Denis, kathedraal 26, 28
 ville de Stockholm, huis à la 35
 St.-Martin, poort 34
 Tuileries, de 38
 Pays de Dombes 39
 Petersberg, de 46
 Pfaffendorf 46
 Philipsburgh 43
 Pierre, couverte La 31
 Plantagenet 29
 Platter, Felix 41
 Plessis-Marly, Philippe de Mornay, heer van 30
 Plessis-Mornay, heer du 32
 Philips VI, koning van Frankrijk 37
 Pluvié 34
 Poix 28
 Polen 16
 Pomponne, Simon Arnaud, markies de 35
 Pons 38
 Portugal 19
 Pott, Wicher 8, 19, 24
 Primaticcio, Francesco 34
 Prins, heer 30, 34, 49
 Provence 7
 Quaedt, heer 30, 31, 34
 Raye, Johan 37
 Rees 49
 Republiek, de 15, 25
 Rheinberg (Rhijnbergh) 49
 herberg 'daer de lindeboom uithangt' 49
 Rhône, de 8, 11, 39
 Richelieu 10, 30, 31
 kasteel 31
 Richelieu, Armand-Jean du Plessis, hertog van
 (kardinaal) 31
 Rheingouw, de 46
 Rijnberg 49
 Rhijnhousen 43
 Rijn, de 8, 11, 41, 42, 43, 45, 46, 47, 49,
 Rijnsoever, de 46
 Roanne 8
 Roche, la 38
 Rochester 10, 25
 witte hert, het 25
 Rolle (Rhole) 11, 40
 Rome 48
 Romilly, Catherine 40
 Rotterdam 13
 Schilt van Vranckrijck, het 13
 Rubens, Peter Paulus 19
 Rumfort 14
 Salisbury, hertogin van 22
 Salomon 26
 Samson 49
 Saône, de 11, 39
 Saumur 7, 10, 30, 31, 32, 33
 kasteel 32
 trois mores, pension au 30
 trois vollets, [herberg] aux (bij Saumur) 32
 Savoye 39
 Scandinavië 7
 Schomberg, heer De 32
 Schotland 17
 Seine 8, 10, 34, 36, 37, 38
 Seking, Jan Martens 15
 Sens, William van 26
 Servière, heer De la 39
 Sèvres 38
 Seymour, Jane 22
 Shooter's Hill 25
 Sicilië 31
 Soleurre 41
 Solothurn 11, 41
 Spanje 7, 47
 Speyer (Spiers) 11, 43
 eenhoorn, logement in 't 43
 Stadtgrabenkanaal 43
 St.-Magdalenaklooster 43
 Straetfort 15
 Steenberg, Geertruid 7, 20
 ----, Jacob 20, 24
 St.-Cloud, paleis (St.-Clou) 36
 St.-Denis 10
 St.-George 22
 St.-Germain 10, 29, 35, 36
 Dauphin, rue 29
 épée royal, logement à l' 36
 grand jardin Royal 29
 Imperial, hotel 29
 kasteel 36

- St.-Martinus 30
 Straatsburg 11, 42, 45
 étalle, fort d' 43
 isle, fort de l' 43
 Streche 29
 St.-Ursula 48
 Suffolk, Charles Brandon, hertog van 17
 Swartsenburg, baron van 33, 37, 40, 42, 50
 Theems zie Londen.
 Tillinx, burcht 28
 Tiren 28
 Toise, de 28
 Touri 29
 Tours 10, 29, 30, 32
 St.-Gatien, kathedraal 32
 St. –Julien, kerk 32
 St.-Louis, [logement] à 29, 32
 Tresillian, John 22
 Tudor, Maria 17
 Tuilerien (tulerie) 38
 Twickelo, heer Van 34
 ----, Johan van 33
 ----, Otto Jan van 33
 ----, Unico van 33
 Ursula, de heilige 48
 Valk, heer 33, 34
 Valois, Lodewijk II, hertog van 32
 Valois, huis van 28
 Varenne, markies de la 32
 Vauban, bouwmeester 41, 43
 Verdun, Nicolaus van 48
 Vermenton 38
 Vernuil, kasteel 34, 35
 Verneuil, Henri de Bourbon, hertog van 35
 Verrio, schilder 20, 22
 Versailles 10, 36, 37, 38
 kasteel 31, 38
 Verschuir, heer 31, 33
 Vespasianus 40
 Vienne, de 29
 Vincennes 10, 37
 kasteel 37
 Visch, heer Ten 31
 Vollenhove, Joannes 8, 13
 Vosgent, Carel 20
 Vuren, heer van 31
 Wales 16
 Wales, Hendrik Stuart, prins van 17, 24
 Wesel 11, 49
 franse kerk 49
 Swaen, [herberg] de 49
 Wiesbaden 11, 46
 swart paerdt, logement in 't 46
 Wijdenbrugge, heer 35, 37, 50
 Willem de Veroveraar 15, 21
 Windsor 21, 22, 23
 kasteel 21, 22
 Maria en Sint-Joris, kathedraal 22
 Round Tower 21
 St.-George Hall 22
 St.-George Kapel 22
 witte hart, het 20
 Witham (Wittheim) 10, 14
 Sint Joris met den draeck, herberg 14
 Wolsey, Thomas 23
 Woodville, Elizabeth 26
 Worms 11, 44
 Wren, Christopher 20, 24
 York, hertog van (duc de Jorck) 18, 22
 Zähringen, Bertold V hertog van 41
 Zimfort 14
 Zwitserland (Suisse) 7, 11, 40, 41
 Zürich 41

Eerder is in deze serie verschenen:

1	DIERBARE LAURA Brieven van Rudolf Sandberg 1823 – 1830	14.-
2	HOOGH WEL GEBOREN HEER EN NEEF Brieven van de patriot Adolf Warner van Pallandt tot Zuthem 1782 – 1787	Digitale uitgave 5.-
3	NAAR PARIJS Een reisverslag van enige Zwolse heren naar de Franse hoofdstad in 1777	7. ⁵⁰
4	LIEVE NAATJE Brieven van Elsie Feith aan Naatje Siertsema, en andere familieleden	8. ⁵⁰
5	EENE REYSE NA VLAANDEREN EN BRABAND Een reisverslag van Lambertus Nilant uit 1768	8. ⁵⁰
6	AEN ALLE VRINDEN MET RESPECT Correspondentie van familie Nilant 1698 - 1762	9.-
7	VAN FOLIO TOT DUODECIMO Negen particuliere Zwolse bibliotheken	10.-
8	VERLOREN HUISELIJK GELUK Gedichten en overpeinzingen 1795 - 1817	7. ⁵⁰
9	BANKROET De ondergang van Johan Willem Simon baron van Haersolte 1810	17. ⁵⁰
10	GELIEVE HET DAER HEEN TE DIRIGEREN...
De brieven van Willem V aan Arend Sloet tot Tweenijenhuisen 1771 - 1785	9.-
11	ALLER TREFFENDST EN STOUT De huwelijksreis van J.C. baron van Haersolte naar Duitsland, Zwitserland en Italië in 1837	6.-
12	BROEDER IN APOLLO Brieven en alba amicorum van Zwolse dichters 1800 - 1840	12.-
13	EEN GROTE TOUR Hendrick Jordens
in Engeland, Frankrijk, Zwitserland en Duitsland 1684 – 1685	Digitale uitgave 5.-

O V E R I J S S E L S E H A N D S C H R I F T E N

Te bestellen bij Streng, Woesterweg 5, 8162 RW EPE
T 0578 614388 M jcstreng@planet.nl W strenghansenpublicaties